

הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים

מאת מרדכי עקיבא פרידמן

למורי ורבי פרופסור שאול ליברמן בהגיעו לגבורות

הלל הזקן דרש לשון הדיוט של שטר הכתיבה ולא עשה את בניהם של נשי יהודי אלכסנדריה ממזרים.¹ וכן בית שמאי אמרו שמספר כתובתה נלמוד; ור' אלעזר בן עזריה, ר' יהודה, ר' יוסי וחכמים אחרים 'עבדו כתובה מדרש'.² אכן, מן המקובלות שהכתובה היא התעודה החשובה ביותר למחקר הלכות האישות והנישואין ומעמד האשה בישראל³ בהתפתחותם ההיסטורית, וכמה גופי הלכות נלמדו מלשונה. אך נוסח שלם של הכתיבה לא נשמר בתלמוד.

1 עם שינויים קלים בתוס' כתובות ד:ט, מהדורת ר"ש ליברמן עמ' 68; ירוש' יבמ' פט"ו ה"ג, יד ע"ד; כתוב פ"ד ה"ח, כח ע"ד; בבלי ב"ב קד ע"א.

אלה הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים במאמר זה:

אפטוביצר, מחקרים = א' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א.

בארוך, היסטוריה = S. Baron. *A Social and Religious History of the Jews*, I-XIV, New York—London—Philadelphia 1952-1969

גויטיין, חברה = S.D. Goitein, *A Mediterranean Society - The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley—Los Angeles 1967 →

מאן, היהודים = J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*⁴, New York 1970

מרגליות, החילוקים = מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח.

בהעתקת טקסטים, [] = חסר במקור; נקודה שמתחת לאות מציינת שאין קריאתה בטוחה או שנשתמר חלק ממנה בלבד.

מחקר זה נעשה בתמיכת האקדמיה הישראלית למדעים – הזרוע למחקר בסיסי, ובתמיכת קרן הזכרון לתרבות יהודית. תודתי נתונה למנהלי הספריות אשר השתמשתי בכתבי גניזה שברשותם.

דיון מקיף על נושאי מחקר זה ועניינים אחרים שלא נזכרו במאמר הזה, עם תיעוד, יינתנו בחלק הראשון של ספרי *Jewish Marriage in Palestine: A Geniza Study - Marriage Contracts according to the Custom of Eretz Israel, 900-1100* מהדורות של הטקסטים יינתנו בחלק השני.

2 משנה יבמות טו: ג; עדויות א: יב ומקבילות; כתובות ד: ו; תוס' כתובות ד: ח ואילך; ירוש' יבמות פט"ו ה"ג, יד ע"ד; כתובות פ"ד ה"ח, כח ע"ד – כט ע"א: בבלי ב"ב קד ע"ב.

במאות האחרונות גברה הנטייה לכתוב את הכתובה, לרבות את סכומי המוהר והנדוניה לפי נוסח קצר ואחיד. הנוסח נחשב דבר קבוע שכמעט ואין לסטות הימנו ימין ושמאל. שינויים מרחיקי לכת יוחסו לדרכי מינות. התבטאות קדומה לכך אנו מוצאים בשאלה שהופנתה לרב נטרונאי גאון (לערך 780 לספירה) על תקנה ליהודים שפרשו מכלל ישראל ותעו אחרי משיח שקר. בין העבירות שעשו נזכר כי 'אין כותבין כתובות כתיקון חז"ל'. הגאון גינה את 'הפסדת כתובות', והורה שבין השאר, לפני שיכולים לקבלם בחזרה, חייבים לעיין בכתובות שלהם 'וכל כתיבה שאינה כמנהגכם יחזרו ויכתבו אותה כהוגן וכראוי'.³ אזהרות נגד שינויים בנוסח הכתובה הושמעו אף לקהילות ישראל הנאמנות למסורת. ר' יצחק בן אבא מארי כתב בספר העיטור שלו, ביחס לכתיבת נוסחה מסוימת ('דקנאי ודקניא'): 'ואין לשנות המנהג... וכל המשנה אין רוח חכמים נוחה הימנו'.⁴ ר' שמעון בן צמח דוראן כתב שכל המשנה מן הנוסח המקובל ידו על התחונה: 'ואע"פ שאח"כ כתב ואם עבר ונשא וכו', ויראה מזה הלשון שזהו התנאי, לא חששתי לזה, מפני שהייתי חושב שאין זה מקום כתיבת התנאים, כאשר ראוי לעשות, שתכתב הכתובה כמנהג הכתובות האחרות, שלא לשנות ולרמוז שם התנאי...'⁵ דבר זה מצא ביטוי ברור באחת מתקנות קנדיאה (1489): 'ואשר ישנה ממטבע שטבעו חז"ל אינו אלא טועה, ועוד כל המשנה ידו על התחונה... ראינו והסכמנו שלא יורשה שום אחד לשנות נוסח שטרי כתובות מהנוסח אשר תקנו הלומדים הקודמים, ראשונים ואחרונים, חדשים גם ישנים'.⁶

אך שונה היה הדבר בימי קדם. אז שימשה הכתובה חוזה חי בין הצדדים, המשקף בנאמנות את תנאי המקום והחברה בכלל ומעמד המשפחות בפרט. מאות עדים לגמישות זו הם הקטעים מן הגניזה. אין שתי כתובות זהות ב'כמה אתה נותן לבתך, כמה אתה נותן לבנך'. ברשימות הנדוניה מצטיירת תמונה סגונית עשירה של לבוש האשה ותכשיטיה וכן כלי הבית. פרטים על כך נשמע בהרצאתה של ידידה סטילמן.⁷ כן מוצאים אנו תנאים מתנאים שונים על התנהגות החתן והכלה והתחייבויותיהם, הכול לפי צורכי השעה. אין אחידות גמורה גם לגבי נוסח טופס הכתובה. אך הטופס העיקרי שברוב המכריע של הכתובות הללו מתאים לנוסח הכתובה הבבלי, כפי שזה ידוע לנו מספרי השטרות של רב

3 שערי צדק, חלק ג, שער ו, סימנים ז ו'י (מהדורת ירושלים תשכ"ו, עמ' נד, נה). המובאת הן מסימן י. לפי סימן ז, 'אין כותבין כתובות ולא גיטין'. אבל בהמשך שם: 'אין כותבין כתובות וגיטין כישראל'. השווה: בארון, היסטוריה, ה, עמ' 190, 193, 378, הערה 52, 380-382, הערה 58.

4 ספר העיטור, מהדורת ר"מ יונה, חלק א, כתובות, ל ע"א.

5 תשב"ץ, חלק א, סימן צה, נא ע"ד.

6 א"ש הרטום ומד"א קאסטו, תקנות קנדיאה וזכרונותיה, ירושלים תש"ג, סימן סט, עמ' 70-71.

7 ראה להלן עמ' 149 ואילך.

סעדיה גאון ורב האיי גאון וקטעי שאלות ותשובות של גאונים בכל.⁸ הוא הדין לגבי הכתובות הנהוגות בקהילות ישראל לתפוצותיהן מימי הביניים ועד היום הזה: להוציא שינויי נוסח קטנים ואף מעניינים כולן נאמנות לטופס הכתובה של גאונים בכל. לא אחת, אחידות זו הולכה שולל חכמים וחוקרים אשר זיהו נוסח מקובל זה, בצורתו הידועה, כנוסח העיקרי האחד שהיה מונח כבר לפני התנאים והאמוראים, ושימש כביכול, בלא שינויים של ממש, עד העת החדשה. מהנחה זו הסיקו מסקנות ושיערו השערות באשר להתפתחות שטר הכתובה, משמעותו ודיניו. דבריו של א"ל אפשטיין בספרו 'תולדות הכתובה בישראל' טיפוסיים לדעה זו. דרך משל, על הנוסחה הידועה 'הוי לי לאנתו כדת משה וישראל', כתב: 'ומאו (רוצה לומר: מזמנו של הלל הזקן – מע'פ) ועד היום, במשך אלפיים שנה כמעט, השתמש העם היהודי בנוסחה זו בכתובת האשה, ללא כל שינוי.'⁹ ועוד בשנת 1968 אנו קוראים במבוא לספר שמוקדש לכתובה בעיטורים, שמאו תקנת שמעון בן שטח בכתובה 'נשאר הנוסח הארמי על כל פרטיו בשימוש עד היום הזה.'¹⁰

כיום אנחנו יודעים שלא היה הדבר כך, לא בנוגע למשפט זה ולא בנוגע לכלל נוסח הכתובה. עיקר הסיבה לכך: גילוי קטעי כתובות בנוסח ארץ-ישראל. החומר החדש נחלק לשניים. הקבוצה הראשונה הן שלוש כתובות קטועות ממדבר יהודה מזמן חורבן הבית השני והשנים שלפני מרד בר כוכבא.¹¹ חשיבותן של הכתובות הללו מובנת מאליה, וכל

8 קטע מן הכתובה מספר השטרות לרס"ג פורסם על-ידי ש' אסף, ספר רב סעדיה גאון, ירושלים תש"ג, עמ' 82-83. קטע נוסף: TS 12.647. (יש גם קטעים מכתובת היבמין.) רה"ג: ש' אסף, ספר השטרות לרב האיי בר שריא גאון (מוסף-התרביץ, א), ירושלים תר"ץ, עמ' 17-13. קטעים נוספים של טופס הכתובה לרה"ג, עם שינויים, נמצאים בגניזה.

9 א"ל אפשטיין, תולדות הכתובה בישראל (תרגם מאנגלית L.M. Epstein, *The Jewish Marriage Contract*, New York 1927) מ' מייזלש), ניו יורק תשי"ד, עמ' 37-38. אף-על-פי שהופיע מחקרו של אפשטיין כשלושים שנה אחר 'התגלות' הגניזה, שימשו בקטעי הכתובות שמן הגניזה מועט ביותר. הנחה זו של אחידות נוסח הכתובה משותפת כמעט לכל המחקרים שעוסקים בכתובה עד ימינו.

10 ד' דוידוביץ, הכתובה בעיטורים, תל אביב 1968, עמ' 8.

11 שתי כתובות ארמיות: P. Benoit, J.T. Milik, and R. de Vaux, *Discoveries in the Judaean Desert*, II (Texts and Plates), Oxford 1961 (משנת 117?), עמ' 109 ואילך ומספר 21, עמ' 114 ואילך. נדפסו שם אף שני שטרי נישואין ביוונית, שנכתבו עבור יהודים, שעיקר תוכנם מקביל לכתובות הארמיות: מספר 115 (משנת 124), עמ' 243 ואילך, ומספר 116, עמ' 254 ואילך. בעמ' 253, הערה 5 נזכר שטר נישואין נוסף שטרם ראה אור. בפירושיהם, המהדירים משווים את הקטעים הללו ל'כתובה המסורתית', כלומר, לכתובה נוסח בבל הידועה מימי הביניים. הכתובה הארמית השלישית היא כתובת בבתא אשר עוד לא נתפרסמה, אך תוארה על-ידי י' ידון, ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כו (תשכ"ב), עמ' 221-222. ושם בעמ' 222: 'בדרך כלל תואמים הבדלים אלה [שכנוסח – מע"פ] את נוסח ה'כתובה הירושלמית' וכתובות דומות מטיפוס זה.' (בהערה 30 שם, ציין

מחקר על התפתחות הכתובה ודיני האישות בישראל חייב לעסוק בהן. אף-על-פי-כן, אפשר לומר שקדמותן מגבילתן מלשמש מקורות למחקר הנוסח הארץ-ישראלי המיוחד של הכתובה, שהרי נכתבו לפני שנתגבשה ההלכה של תקופת התנאים, וממילא אין למצוא בהן עקבי המסורות שנתפתחו ונשתרשו בתקופת האמוראים, עת נעשתה משנת ישראל לשני תלמודים. אך המגבלה העיקרית שבמחקרן היא מספרן הקטן ומצבן הקטוע.

מכאן חשיבות הקבוצה השנייה: הכתובות נוסח ארץ-ישראל מן הגניזה שמסוף תקופת הגאונים. אף תעודות אלה הגיעו למקוטעין, אך במספר רב, המאפשר מחקר מעמיק על בסיס רחב. אספתי שבעים ושמונה קטעים השייכים לשישים וחמש כתובות בנוסח ארץ-ישראל. מהן נתרפסמו כבר חמש-עשרה בלבד, ולא כולן בשלמות, רובן על-ידי פרופסור שמחה אסף המנוח (בין השנים 1926–1953). הרבה למדנו מפרסומים אלה, והם סייעו לנו להניח את התשתית למחקרנו. אך חומר זה פורסם אף הוא למקוטעין. כרגיל בעבודות ראשונות בשטח חדש בכתבי הגניזה, מרבית הטקסטים הללו טעונים עיבוד יסודי מחדש.

בשנים האחרונות עסקתי בהכנת מחקר מקיף על הכתובות נוסח ארץ-ישראל מן הגניזה, הכולל דיונים על פרטי הנוסח ורקעו, יחסו לספרות התלמודית ולכתבים אחרים, השוואות לכתובות נוסח בבל, ומהדורה שלמה של כל הקטעים. הקשרים עם הספרות הארץ-ישראלית במיוחד ראויים לציון. לפעמים נוסחה מעניינת חוזרת בכמה כתובות, ולעתים נוסחה בודדת שנשמרה בקטע אחד בלבד היא המעניינת ביותר. אפשר, דרך משל, להזכיר שתי דוגמאות מקצות הכתובה. מעל הרבה כתובות נרשמה הכתובת 'על שמה דבריין' (כלומר, על שם בוראנו) או 'בשמה דבריין'. כבר בשנת 1935 הראה פרופסור שאול ליברמן כיצד נוסחה זו (שהיתה ידועה לו בעיקר מפרסומים של אסף) מסייעת לנו להבין קטע מן הירושלמי שבת סוף פרק ו, דף ח' ע"ד: 'ר' חונה משתעי הדין עובדא, חד גיור הוה איסטרולוגוס חד זמן אתא בעי מיפוק, אמר כדון נפקין? חזר ומר כלום אידבקת בהדא אומתא קדישתא לא למיפרוש מן אילין מיליאי? ניפוק על שמה דבריין' וכו'. מכאן שכבר אז נהגה נוסחה זו בארץ-ישראל.¹² ובקצה השני של הכתובה, הסופר של כתובה מעניינת בנוסח ארץ-ישראל, מן האי

לש' אסף, הצופה לחכמת ישראל, י (תרפ"ו), עמ' 18 ואילך. שם תמצא מהדורה של כתובה 'ארץ-ישראלית' מארם צובה.)

12 ש' ליברמן, תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 234-235; ושוב בספר היובל לכבוד גרשום שלום למלאות לו שישים שנה (=תרביץ כז), ירושלים תשי"ט, עמ' נז ואילך ('משהו על השבעות בישראל'). ליברמן קובע ש'על שמה דבריין' שונה מנוסחה קדומה יותר 'בשמה דבריין'. קביעה זו מתאשרת על-ידי כתובות ארץ-ישראליות אחרות, בהן אנו מוצאים את הכתובת 'בשמה דבריין'. ראה את הכתובה מרמלה, משנת 1052, שפרסם אסף, ירושלים (מחקרי ארץ-ישראל), א (תשי"ג), עמ' קדקו.

תניס, מצרים, מתחילת המאה האחת-עשרה, חתם את שמו 'צמח החזן כתבתי שאהדית'. אף-על-פי שלא מצאתי חתימה מעין זו בשום כתובה אחרת, זו נוסחה ארץ-ישראלית עתיקה לחתימת הסופר. צורתה השלמה היא: 'אנא פל' בר פל' כתבית שאהדית', כלומר, אני פלוני בן פלוני, כתבתי את השטר והעידותי בו. הנוסחה המלאה נשמרה בגיטין שבגניזה מארץ-ישראל ובכמה גיטין ממצרים, למשל: 'אנא [צ]מח ביר' אלעזר נב"ע כתבת שהדת'.¹³ נוסחה זו שימשה את היסוד לשני מדרשי חז"ל על כתיבת הלוחות השניים.¹⁴ מי שאמר שהקב"ה בעצמו כתב את הלוחות השניים דרש את התיבה הראשונה של הלוחות, 'אנכי', בנוטריקון: 'אנא נפשי כתבית יהבית', כלומר אני בעצמי כתבתי (ו)נתתי.¹⁵ ומי שאמר שמשה רבנו כתבם פתר: 'אנא נומיקה כתבית יהבית'.¹⁶ פרופסור ליברמן הראה ש'נומיקה' פירושו 'נוטריון' או 'סופר', והוא כינוי למשה רבנו.¹⁷ אין ספק שנוסחת הנוטריקון של שני המדרשים ונוסחת חתימת הסופר בשטרות הגניזה, 'אנא פל' כתבית שהדית', נוסחה אחת הן. אף-על-פי שבכתבי הגניזה השימוש הרגיל בנוסחה זו נתקיים בגיטין בלבד, בוודאי שמקודם שימשה לכל השטרות, והחתימה בכתובה ה'ארץ-ישראלית' מתניס שבמצרים תוכיח שאמנם היה כן. אין נוסחה זו מופיעה

13 ראה את הגיטין שפרסם מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' קיח-קכו. ראה את דברי מרגליות בעמ' קכו על חתימה זו בקשר לאחד החילוקים במנהגי אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל. הדוגמה שהבאתי היא חתימת הסופר על גט שחרור (כידוע, נוסח שטר זה דומה לגט אשה) מירושלים 1057, אשר פרסם L. Blau, *Die jüdische Ehe-scheidung*, II, Budapest 1912, pp. 102-103. הגט מרמלה, 1026, שנדפס אצל מרגליות, עמ' קיט, נתפרסם כבר על-ידי ש' אסף (במהדורה שנייה), בספרו 'מקורות ומחקרים בתולדות ישראל', ירושלים תש"ו, עמ' 27-28. אפשר לציין דוגמאות נוספות לחתימה זו בגיטין מפוסטאט, למשל: TS NS 323, fol. 18; TS NS 324, fol. 40. חתימת צמח החזן שבכתובה מתניס היא בקטע TS 12.128, שהוא חלק מכתובה מספר 1 באוספנו.

14 על המדרשים הללו ראה את דיונו של ר"ש ליברמן, יוניות ויוונות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 211-212, ושוב: סיני, עה (תשל"ד), עמ' א-ג.

15 בבלי שבת קה ע"א (לתיבה 'כתבית', ראה בדקדוקי סופרים), בשם ר' יוחנן: פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, א, ניו יורק תשכ"ב, יב: כד, עמ' 222; מדרש פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש שלום, וינה תר"מ, כא: יב, עמ' קה ע"א; א' יעללינעק, בית המדרש, ירושלים תשכ"ז (מהדורת צילום), עמ' 63. מדרש זה נמצא בכתב-יד שמן הגניזה של מכילתא דר' ישמעאל אשר גילה ש' אברמסון: סיני, עד (תשל"ד), עמ' ח. על נוקטריקון כזה, ראה: ליברמן, יוניות ויוונות, עמ' 206.

16 *Pesikta Rabbati* (English transl. by W. G. Braude), I, New Haven—London 1968, pp. 432-433. ראה שם הערות 64-65. מדרש הגדול על ספר דברים, מהדורת ש' פיש, ירושלים תשל"ג, עמ' קב. אין זכר בהערותיו של פיש לדיונו של ליברמן, ולא ניתן הפירוש הנכון ל'נומיקה'.

17 ליברמן, יוניות ויוונות, עמ' 212; הנ"ל, סיני, עה, עמ' ב.

בכתבי מדבר יהודה מתקופת בר כוכבא, אך יש להניח שסופרי השטרות השתמשו בה כבר בסוף המאה השנייה או תחילת המאה השלישית.¹⁸ חז"ל הכירו את הנוסחה ודרשו שהיא נרמזת בתיבת אנכי.¹⁹ המלה 'שהדית' אינה מתאימה לא לאות יו"ד של 'אנכי' ולא לעניין כתיבת הלוחות, ולכן החליפו אותה ב'יהבית'.

לא אוכל לתאר כאן את ענייני נוסח הכתובה הארץ-ישראלית לפרטיהם. לזה הקדשתי ספר שלם. אנסה לציין עניינים כלליים מעטים המשקפים את ייחודו של הנוסח וחשיבותן הכללית של התעודות.

העניין הראשון הוא כתיבת תנאי בית הדין, רוצה לומר אותן ההתחייבויות שלגביהן קבעה ההלכה, בעיקר במשנה כתובות פרק ד, שאף-על-פי שלא כתבן חייב לקיימן. אין זכר לתנאים הללו בכתובות נוסח בבל הידועות לנו. הורגלו שלא לכתבם, הן כדי לחסוך טרחה מיותרת מן הסופרים והן מפני שכולם עוסקים בהפרעות בחיי הנישואים והפקעתם, ו'מפני הנחש', כדברי ר' שמואל בן חפני, או 'משום דלא מקדמי פורענותא לנפשיהו', כדברי ר' יצחק בן אבא מארי, מוטב שלא להזכירם.²⁰ כיון שהמפרשים לא הכירו את התנאים הללו מכתובותיהם, אלא מתוך מובאות במשנה ובתלמוד, נסתפקו לפעמים בקביעת הקשרם וכוונתם המדויקת.²¹ ברם ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי (שנפטר בשנת 1225), העיד בחיבורו 'משפטי הכתובה' ש'יש הרבה דברים שמתנאי ב"ד הוא ואין רגילות לכתוב, כגון קבורתה, ולא כתב לה אם תשתבאי אפרקינך וכו' בנן נוקבן

18 וראה: ר"ש ליברמן, סיני, שם, עמ' ב, הערה 11: 'נקטו לשון של שטרות'. בנוגע לנוסחאות החתימות ממדבר יהודה שצינו שם מעין 'תחנה בן שמעון על נפשו כתב סטן בן שמעון מאמרה', אשר פירושה 'תחנה בן שמעון מעיד על עצמו, וסטן בן שמעון כתב את עדותו לפי פקודתו, ראה: 'ידין, ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כו (תשכ"ב), עמ' 230-233.

19 אף-על-פי שברור שהמדרש הוא על-פי הנוטריקון בלבד, מכל מקום, ביחס ל'אנכי' כחתימה, כדאי לציין את ירוש' גיטין פ"ט ה"ט, נ ע"ד: 'אפילו כתב אינו כשר'. בקרבן העדה מתקן: אפילו כתב אני כשר. מוטב לקרוא: אפילו כתב אנא כשר. 'אנא' אינו אלא תיקון קל של 'אינו'. בכתבי"ד ההבדל בין נו"ן ליו"ד לפעמים קטן ביותר. ועל החילוף בין 'א' ו'נו', ראה להלן הערה 32. ('אנא אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 476, מתקן: אפילו אינו כתב כשר. אפשרות אחרת תהיה לראות 'כתב אינו' כשיבוש של 'כת' סימן). בנוגע למדרש לשון שטרות בעשרת הדברות, ראוי לציין שלפי המדרש, הלוחות שימשו את הכתובה שנתן הקב"ה לישראל (ראה למשל להלן הערות 104 ו-105 ושם). ועוד ראה להלן, הערה 26, בנוגע לפתיחה הטיפוסית 'אנא' בכתובות הארץ-ישראליות.

20 'מפני הנחש' (בקשר לתנאי מזונות האלמנה), ראה: אוצר הגאונים, ח (כתובות), חלק התשובות, עמ' 361, סימן תשצח. 'דלא מקדמי פורענותא' (בקשר לתנאי ההחזרת נדוניית האשה למשפחתה אם מתה בלא זרע): ספר העיטור, חלק א, כתובות, ל ע"ד.

21 ראה למשל רש"י לכתובות נג סע"א ד"ה שאין אני קורא; 'מהדורא קמא' של רש"י בשיטה מקובצת שם ובתוס' ר"ד (=ר"י) אפשטיין, פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות, עמ' 5), רמב"ן לסוף מסכת נדרים: פירוש הרא"ש לנדרים צ ע"ב, על המשנה: תוס' יבמות קיו ע"א, ד"ה בית הלל.

דיהוון, ליכי וכו', וכתובת בנין דיכרין... ואני ראיתי כתובה שהובאה מארץ ישראל, והיה הכל כתוב בתוכה.²² ואכן, תנאי בית הדין נשמרו בשמונה מן הכתובות הארץ-ישראליות שאספתי. אין להסיק שלא נכתבו התנאים הללו בכל שאר הכתובות הארץ-ישראליות, אף-על-פי שבהרבה מהן ברור שלא נכתבו. יותר ממצחית השטרות קטועים בצורה שאי אפשר לדעת אם נכתבו התנאים במקור או לאו. כל אחד מהתנאים כולל שינויים מעניינים לעומת לשון התנאי שבמשנה. לכמה מן הגירסאות הללו שורשים קדומים, ואפשר לראות קשר ברור בינן לבין נוסחאות שבכתובות ממדבר יהודה.²³ שמרנותם של סופרי השטרות ידועה. אף-על-פי שלכמה מן הנוסחאות המשותפות הללו אין כל זכר בתלמודים, 'מידי דאנן לא ידעינן (ו)ספרי דבי דינא ידעי'.²⁴ נוסחאות אחרות מאירות סוגיות תלמודיות באור חדש. כקטעים האלה נשמר לראשונה הנוסח השלם של תנאי 'אן שנא אן שנאת', שדן בגירושין ביזמת האשה כנגד גירושין ביזמת הבעל. כפי שידוע, אף כאן מסורת עתיקה שחוזרת לפחות עד שטרי ייב, ומופיעה במובאה קטועה בתלמוד הירושלמי.²⁵ באחדים מקטעי הגניזה נמצאים תנאים פחות ידועים, כתנאי קבורתה ותנאי העוסק באשה שנשתתה.

הניסוח הבסיסי של השטר שברוב הכתובות הארץ-ישראליות מיוחד אף הוא. החתן מדבר בעד עצמו, כאילו כתב את השטר כמו ידיו, מעין: 'ביום פלו' וכו' בעיר פלונית אנה ראובן בן יעקב אמרת למסב לי ית פלו' כלתה', כלומר, אני ראובן בן יעקב הריני אומר לשאת את הכלה.²⁶ מאידך גיסא, הכלה – 'כל כבודה בת מלך פנימה' – ובכתובה מופיע האפוסטרופוס שמינתה ומדבר בעדה, ו'מצווה בשלוחה יותר מבה'.²⁷ בכמה מן הכתובות ישנם סימנים המראים פנים כאילו לפנינו חוזה בינו לבינה, ולא שטר חוב ממנו אליה בלבד, וכביכול, לפי סגנון הדברים, מעמדה הולך ומשתווה למעמדו. בולט כאן תנאי הגירושין ביזמתה שהזכרנוהו. מאותו תנאי ראוי לציון המונח 'שותפות' המשמש למושג 'נישואין'. מוצאים אנו שביקש החתן את הכלה להיות לא רק אשתו ואם בניו כי אם חברתו ואשת בריתו. כנגד התחייבויותיו של הבעל לזונה

22 ספר ראבי"ה, מהדורת א' פריסמן וש"י כהן, ד, ירושלים תשכ"ה, סימן תתקט"ו, עמ' שט.
 23 יש כמה דוגמאות. לעת עתה ראה את הדוגמה מתנאי פרקונה שציינת ב-Gratz College Anniversary Vol., Philadelphia 1971, p. 71 וב-*PAAJR*, XXXVII (1969), p. 32, n. 12.
 (השווה לעיל הערה 11.)

24 ראה: בבלי סנהדרין כט ע"ב, ב"ב קלו ע"א.

25 ראה בינתיים: M.A. Friedman, 'Termination of the Marriage upon the Wife's Request: A Palestinian Ketubba Stipulation', *PAAJR*, XXXVII (1969), pp. 29-55. לפי שו"ת בנימין זאב, א, ירושלים תשי"ט, סימן נ, עמ' קעג, הכתובה מארץ-ישראל שראה הראבי"ה כללה אף 'דין מורדת ודין מורד'.

26 לעת עתה ראה מה שכתב ש"ד גויטיין על צורה זו של הצהרה אישית בפתיחת השטר בשתי כתובות ארץ-ישראליות: לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 209. וראה לעיל הערה 19 על 'אנכי'.

27 שלא כאיכא דאמרי' בדברי רב יוסף, בבלי קידושין מא ע"א.

ולפרנסה מתחייבת הכלה לכבדו ולשרתו.²⁸ כן הודגשה בסוף השטר הסכמתם של שני הצדדים לתוכנו, ושניהם נותנים רשות לסופר לכתוב ולעדים לחתום. באותן הכתובות שרשום שנעשה קניין (כפי הנראה בהשפעה בבליית!), הקניין נלקח משניהם. לשון שטרות לשון הדיוט היא. אך רוב הסופרים לא היו עמי הארץ. אחד הדברים שתלמיד חכם חייב ללמוד לפי התלמוד (בבלי חולין ט ע"א) הוא 'כתב', וכבר פירש רבנו תם שהכוונה ל'תיקון שטרות'.²⁹ דבר זה נהג גם בכתובות הארץ-ישראליות. הכתובה נכתבה תחת פיקוחן של הרשויות היהודיות המוסמכות. אותו אדם שמונה 'חבר' או דיין בקהילה, לו ולו בלבד היתה הזכות לכתוב כתובות, ומפורש דבר זה בכתב מינויו.³⁰ אחת הכתובות-הארץ-ישראליות המעניינות שטרם ראתה אור-נכתבה על-ידי ראש הישיבה אליהו הכהן בן שלמה, ואחרות נכתבו על-ידי 'חברים' ידועים, מהם אחד שהגיע למשרת ה'רביעי' בחבורת הצדק. כמו כן נשמרו בתעודות הללו ידיעות על אישים נכבדים אחרים.

אין להעריך לנכון את מסורת הכתובות הארץ-ישראליות של תקופת הגאונים ויחסיה למנהגי קהילות ישראל בתפוצות אלא על רקע ההתמודדות הגדולה בין שני מרכזי התורה, ארץ-ישראל ובבל.³¹ תוך מאמציהם לזכות בנאמנותן של הקהילות בתפוצות

28 ראה בינתיים: M.A. Friedman, 'The Ethics of Medieval Jewish Marriage', *Religion*: in a Religious Age, ed. S.D. Goitein, Cambridge, Mass. 1974, p. 85

29 מובא בשו"ת רשב"ש סימן רלא, מא ע"ג, עיין שם. השווה: מאיר, בית הבחירה על מס' חולין, ניו יורק תש"ו, עמ' כא: 'וי"מ בכתב שילמד תקון השטרות הצריכות לבני אדם, שהרבה יודעין את הדין, שאינם בקיאים לעשות נוסח השטרות כראוי, והלא גנאי הוא לו'. ברם רש"י בחולין ט ע"א ד"ה כתב פירש: 'לכתוב, שידע לחתום שמו אילו ישב בדין או לעדות'. ובמאירי שם פירש בעצמו: 'הכתיבה, להיות חתימת ידו נאה לדין או לעדות'. וראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 228 ואילך.

30 כך ב-TS 12.239, כתב מינוי מן הישיבה הארץ-ישראלית לחזן, דיין וסופר, שנשלח לקהל בסוריה, יצא לאור על-ידי ש"ד גויטיין, שלם, ב (תשל"ו), עמ' 100-101. בשורות 9-10: (אין רשות לכל מי שיבוא...) 'לדון דין או לכתוב גט או כתובה... אלא רבנא משה החזן'. השווה להלן, הערה 40. ישנן הרבה ידיעות בתעודות הגניזה על פיקוח הרשויות היהודיות על ענייני נישואין, כולל כתיבת הכתובה. ראה, למשל: ד"צ בנעט, בספר היובל לכבוד אלכסנדר מארקס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"י, חלק עברי, עמ' עה"ע; גויטיין, חברה, ב, עמ' 36, 344; מ"ע פרידמן, תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 175-196. M.A. Friedman, *PAAJR*, XLIII (1976), pp. 31-32

31 המקורות והספרות על המאבק בין בבל וארץ-ישראל בתקופת הגאונים ניזונים בהרבה מחקרים. ראה במיוחד: מרגליות, החילוקים, עמ' 23-1; אפטוביצר, מחקרים, עמ' 5-25 ועוד; ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, ניו יורק תש"א, עמ' פג ואילך; בארון, היסטוריה, ה, עמ' 24 ואילך; ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פירקין בן באבוי', ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, ירושלים תשכ"ה, חלק עברי, עמ' רמג"ר-עד. גויטיין, חברה, ב, עמ' 6 ואילך, 52; מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' 16-1.

ובתמיכתן, דחו גאוני בבל את תלמודה של ארץ-ישראל ומנהגיה מפני תלמודה של בבל ומסורת ישיבותיה. הם ביקשו לבטל מה שראו כהשפעת ארץ-ישראל אף בכתיבת שטר הכתובה. על עוזו המאבק ועל מידת הפלגתם של גאוני בבל בגינוי שמץ ההשפעה הארץ-ישראלית, אפשר לעמוד מתוך תשובתו של רב שרירא גאון ליהודי צפון אפריקה, על מנהגם, התמים בעינינו, לכתוב בכתיבותיהם 'מאתים וזו דחו ליכי מן אורייתא': 'עיקר האי טעותא מן בני [ארץ] ישראל הוא דכתלמודדיהו ... ואנחנו לא איכפת לן בהכין (כלומר, במה שיש בירושלמי – מע'פ) ולא חשיבנא ליה דסמכא ... הא מלתא מחלוקת אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ועדיין מגונה מאד אצלנו מאן דכתב בכתובה "דחו ליכי מן אורייתא", ומהדרין ליה רבנן. וקמאי דילכון מן בני ארץ ישראל נקטוה להא מילתא. ואתון השתא כל מעשיכם כמנהגות שלנו וכתלמוד שלנו. הכין מיבעי לכון למעבד ולסלוקי מן כתובתכון דוכרן אורייתא, אלא כתובו "דחו ליכי" סתם.'³² לעצם טענתו של רב שרירא ('דקמאי דילכון מן בני ארץ ישראל נקטוה להא מילתא'): אמנם שיטתה של ארץ-ישראל היא שכתובת אשה מן התורה. אך סברו כך גם מקצת גאוני

32 תשובה זו המובאת על-ידי ר' ישעיה דטראני, ספר המכריע, סימן מב, נידונה, עם מקורות אחרים מספרות הגאונים, בכמה מחקרים. ראה במיוחד: A. Büchler, *REJ*, L (1905) pp. 145-157; ואפסוביצר, מחקרים, עמ' 139-149. השווה: ב"מ ליון, מתיבות, ירושלים תרצ"ד, עמ' VII, III; אוצר הגאונים, ח (כתובות), חלק התשובות, עמ' 38 ואילך, סימנים קכא ואילך; ב"מ ליון, אוצר חלוף מנהגים, ירושלים תש"ב, עמ' 20-23; מרגליות, החילוקים, עמ' 102-107, מ"מ כשר, תורה שלמה, ית, עמ' 188-189. קטע קטן מן התשובה, בקובץ של שו"ת גאונים, נמצא בכתיבד ENA 3053, fol. 10. בקטע זה מוצאים, במקום (כמה) ש ט ן המשובש, שבספר המכריע: '[ש]נים'; 'ושטן' > שנין = שנים. (בכתבי היד הנוכרים להלן: שנין).

שמו של רב שרירא אינו מופיע בתשובה. ובטקסט המשובש בספרים המודפסים של ספר המכריע, בשאלה: 'מר בר רב חנניא אבי ארונא'. החוקרים הציעו תיקונים מתיקונים שונים לשיבוש זה, ובהם תלוי הזיהוי אם בעל התשובה הוא רב שרירא, בנו של רב חנניא, או רב האי, נכדו. ראה את סיכום השיטות אצל אפסוביצר, מחקרים, עמ' 140, הערה 5 (אפסוביצר בעצמו מתקן ל'אבונא' ומוזה את הגאון כרה"ג). אך בשלושה כתיבייד של ספר המכריע שבדקתי הקריאה היא ברורה: 'אבי אדוננו' (או אדונינו), ומכאן שהתשובה לרב שרירא. (כתבי-היד: MSS ULC Add. 638 (II); Univ. Cal. Los Ang. 779 box 2.2; Montefiore 132 לתצלומי כתיב-היד העבריים, שעליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ומספריהם שם: 16861, 32345, 5135; ותודתי נתונה לעובדי המכון.) קל להסביר את השיבוש מ'אדוננו' ל'ארונא'. בהרבה כתיבייד אין הבדל בין דל"ת ורי"ש, והצירוף של האותיות 'נו', במיוחד בסוף תיבה, דומה מאד ל'א'. בתרביץ, מ (תשל"א), עמ' 327, הערה 33, ציינתי, על סמך ראיות פנימיות, שהתעודה (Cat. 2878) Bodl. MS. Heb. d. 66. fol. 109v (השנה שניתנה בקטלוג הנדפס. עיון שבכתיב-היד מראה שתאריכו כתוב בצורה ברורה כ'אתנו' לשטרות, כלומר 1145, אך בקטלוג קראו 'אתא' = 1090. (והשווה בתרביץ, שם, עמ' 338, הערה 76.)

בכל, והיו כזה 'תשובות מתחלפות לגאונים'.³³ גוף הנוסחה 'דחוו ליכי מן אורייתא' נוסחה בבליית היא, ונמצאת, בין השאר, בטופס הכתובה שבספר השטרות של רב סעדיה גאון.³⁴ מאידך גיסא, לשון זו אינה נמצאת בכתובות הארץ-ישראליות הטיפוסיות, אף-על-פי שעניינה מתבטא במקצתן בנוסחאות אחרות ('כמה דאמר משה למיתן לבתולתא בנת ישראל').³⁵

גאוני בכל הצליחו להשכיח את תורת ארץ-ישראל גם בנוגע לנוסח הכתובה. עדות ברורה להשפעה הבבליית בתפוצות, אפילו על קהילות 'ארץ-ישראליות', משמש המצב בפוסטאט עצמה. מאות הכתובות שנכתבו על-ידי סופרי בית הכנסת הירושלמי בפוסטאט, אשר בו נמצאה הגניזה, נכתבו כולן לפי מסורת בבל ולא לפי מסורת ארץ-ישראל.³⁶ עד היום לא זיהיתי אלא כתובה אחת (במקרה 'כתובת אירוסין') מפוסטאט שנוסחה נוסח ארץ-ישראל.³⁷ היעדרותן של כתובות בנוסח ארץ-ישראל

33 לשון השאלה. על זהות הגאונים הללו, ראה במחקרים שצוינו בהערה הקודמת, ובמיוחד אצל אפטוביצר, מחקרים, עמ' 142 ואילך.

34 TS 12.647 צד א, שורה 9: TS 8.113, צד ב, שורה 1 (כתובת יבמין): 'דחון לה מן אורייתא'. ראה ספר השטרות לר' יהודה בר' ברזילי הברצלוני, מהדורת ש"ז האלברשטאם, ברלין 1898, עמ' 55. ראה: אסף, ספר השטרות לרב האי, עמ' 14, הערה 3.

35 ראה למשל בכתובה מארם צובה, שפרסם אסף, הצופה לחכמת ישראל, י (תרפ"ו), עמ' 29. אפטוביצר, עמ' 148, חש לנכון ש'חזו ליכי מדאורייתא' איננה נוסחה ארץ-ישראלית, אך טעה בכך שזיהה 'כתובת תורת משה' שב'כתובה הירושלמית' [האיטלקית!] ובספר המכריע בנוסחה הארץ-ישראלית. ראה למטן.

36 להלן רשימה של הסופרים העיקריים (ראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 597, הערה 39), שהיו קשורים לבית הכנסת הירושלמי בפוסטאט במאה האחת-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה, אשר כתבו כתובות רבות בנוסח בבל, שהגיעו לגניזה. ציון המספר של כתובה אחת לכל אחד: (1) יפת בן דוד בן שכניה (תעודות בין התאריכים 1020-1057), החזן וכן החזן של בית הכנסת הירושלמי. על כתבו ככתב ארץ-ישראלי טיפוסי, ראה: גויטיין, שלם, א (תשל"ד), עמ' 17. Bodl. MS. Heb. a. 2, fol. 5 (Cat. 2805) + TS 16.152. (פוסטאט 1057). (דוגמה של כתובה שנכתבה על-ידי אביו נמצאת ב-, Bodl. MS. Heb. a. 3, fol. 39 [Cat 2873]). (2) אהרן המומחה והחזן בר' אפרים (1058-1066): Bodl. MS. Heb. a. 3, fol. 43 (משנת 1059). (3) הלל בן עלי (1066-1108), המכונה 'החזן מבגדאד!' (גויטיין, חברה, ב, עמ' 231; וראה: שם עמ' 572-573, הערה 17): Bodl. MS. Heb. a. 3, fol. 38 (משנת 1067). (4) חלפון הלוי בי"ר מנשה (1100-1138), חתנו של הלל בן עלי (על דמיון כתבו לכתב הבבלי של חמיו ראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 240): TS 20.62+24.15 (משנת 1125). (5) הדיין נתן 'סופר הישיבה' ביר' שמואל החבר (1128-1153), אשר בא כפי הנראה, מסניף ישיבת ירושלים שבדמשק (גויטיין חברה, ב, עמ' 513, מספר 18): Bodl. MS. Heb. a. 2, fol. 12

37 N. Golb, *Jewish Social Studies*, XX, משנת 1007, יצא לאור על-ידי: TS 18 J 1, fol. 3 (1958), pp. 39-40. הכתובת 'כתובת אירוסין' שצד ב לא נזכרה במהדורתו של גולב (וכן לא נזכר שהנוסח הוא ארץ-ישראלי).

בפוסטטאט היא תופעה מוזרה מכמה פנים. מצרים היתה ב'רשות' הגאונות הארץ-ישראלית. ראש ישיבת ארץ-ישראל היה ראש היהודים במדינה הפאטמית. הגאון אישר את מינוייהם של דיני הקהילה וראשיה. הממונים הללו היו מופקדים בין השאר על פיקוח ענייני נישואין וגירושין.³⁸ יתירה מזו, באותו בית כנסת ירושלמי שבפוסטטאט שמו על נוסח התפילה הארץ-ישראלי, כולל קריאת סדרי התורה לפי המחזור התלת-שנתי, לפחות עד המאה השלוש-עשרה.³⁹

עדיין איני יודע את פשר התעלומה הזאת של כתובות נוסח בבל בפוסטטאט. שם יש לחפש את מקור ההשפעה הבבלית באישיותם של המנהיגים הדגולים ר' שמריה ב"ר אלחנן (לערך 980–1010), אשר היה אחד מ'ארבעת השבויים' האגדתיים, ובנו ר' אלחנן (נפטר לערך 1025). שניהם כונו 'הרב הראש', עמדו בראש (בית) 'מדרש' בפוסטטאט, ותפסו עמדה חשובה בראש יהודי מצרים כולה. שניהם למדו תורה בבגדאד מפי רב שרירא גאון, אשר, כפי שראינו, הטיף בקנאות לטוהר הנוסח הבבלי של הכתובה, והוסמכו בישיבתו. מפוסטטאט המשיכו לטפח את הקשרים עם רב האי גאון. ר' אלחנן שאף לעמדה חשובה אף בישיבה הארץ-ישראלית. הוא הצליח להגיע לדרגת ה'ישי' בחבורה והיה 'המעודת לשלישי'. אך אין ספק שר' שמריה ור' אלחנן היו נאמנים בראש ובראשונה לישיבת פומבדיתא ולתלמוד הבבלי. לא קשה להעלות על הדעת כי הם אשר הנהיגו את הכתובה הבבלית אצל יהודי מצרים.⁴⁰

38 ראה במיוחד: גויטיין, חברה, ב, עמ' 16-17, 29-30; גויטיין, 'ראש ישיבת ארץ-ישראל כראש היהודים במדינה הפאטמית', ארץ-ישראל, י (תשל"א), עמ' 100 ואילך; הנ"ל, שלם, א (תשל"ד), עמ' 16 ואילך; Goitein, in S.W. Baron Jub. Vol., Engl. Sect., I, Jerusalem: 1974, pp. 525, 527-8, 536

39 ראה: מאן, היהודים, א, עמ' 221-222; J. Mann, *Texts and Studies*, I, p. 416, n. 3; עמ' 52. על הקריאה התלת-מרגלית, החילוקים עמ' 169-172. ראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 52. על הקריאה התלת-שנתית: J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*², Vol. I (Completed with Prolegomenon by B.Z. Wacholder, New York 1971; Vol. II (Completed by I. Sonne), Cincinnati 1966). ראה במיוחד את מבואו של ווכהולדר. למנהג של קריאת התורה לפי מחזור תלת-שנתי היו תוצאות בנוגע לזמן חג שמחת התורה. לפי כתב-יד ULC Or. 1080 Box 3, fol. 54 בשנת אתפ"ב לשטרות (1171 לספירה), חלה שמחת תורה בט"ו באב, ב'אי כפתור' (כיניו לדמיאטה [או לתניס] במצרים).

40 על שמריה ב"ר אלחנן ובנו אלחנן, ראה: ש"ד גויטיין, תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 266-272; ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 105-173; גויטיין, חברה, ב, עמ' 28-29, 202; גויטיין, 'פעולתו הציבורית של רבנו אלחנן בן שמריה', ספר היובל לכבוד דר. יהושע פינקל, ניו יורק 1974, עמ' 117-137; גויטיין, במאמרו בספר בארון הנ"ל, עמ' 507 ואילך. על אגדת ארבעת השבויים, ראה: ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 46-47 במקור העברי, ובחלק האנגלי, עמ' 64. לדיון מפורט על אגדה זו, ראה: G.D. Cohen, *PAAJR*, XXIX (1960-61), pp. 55-131

נצחונם של התלמוד הבבלי ושל ישיבות ככל נעשה לעובדה מקוימת לקראת סוף תקופת הגאונים. בארץ-ישראל גופה התחזקה תורת בכל והחלה משעבדת את צרתה, תורת ארץ ישראל. גאונה של ארץ-ישראל שלמה ב'ר יהודה, שלח את בנו לבגדאד ללמוד תורה מפי רב האי גאון.⁴¹ לימוד התלמוד הירושלמי והספרות הארץ-ישראלית המקורית נמשך בארץ, אך גאוני ארץ הצבי וחכמיה הסתמכו יותר ויותר על התלמוד הבבלי (לפעמים פירשו אותו בפירושי ארץ-ישראלי מיוחד) ועל כתיבי גאוני בבבל.⁴² ההשפעה הבבליית בארץ נתנה את אותותיה אף בניסוח שטרות. מרבית השטרות מארץ-ישראל מן המאה האחת-עשרה מנוסחים לפי המסורת הבבליית (ולשונה).⁴³ מן השטרות המעטים ששמרו על נאמנותם למסורת ארץ-ישראל, ראויים לציון במיוחד הגיטין והכתובות, אשר לגבי נוסחיהם הארמיים הפגינו הסופרים שמרנות יתרה. אשר לגיטין הארץ-ישראליים, לא נשמרו בגניזה אלא אחדים בלבד.⁴⁴ משפחות שהיגרו

קטע קטן מקונטרס של תשובות שנשלח על-ידי רש"ג ורה"ג לר' שמריה בר' אלחנן, והנושא את התאריך שבת 991, נמצא בכתב-יד Bodl. MS. Heb. e. 98, fol. 22

קטע בלוי ומטושטש מן ה'סריה הנוספת' שבאוסף טילור-שכטר, TS AS 145, fol. 52, אשר נכתב בפוסטאט בשנת 994, מכיל הסכם עם שני חזנים על תפקידיהם בתפילה (כפי הנראה, בבית הכנסת הירושלמי) ובשאר צורכי הציבור והתשלומים המגיעים להם. בין השאר הם ממונים על כתובות וגיטין. החזנים הם: (1) נחום בר יוסף אלברדאני, אשר עליו כתב רב האי גאון 'כי אח חביב הוא לנו, ועמנו גדל מנעוריו, והוא נכבד... והוא עכשו המוקדם על כל החזנים אשר בבבל' (ראה: ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, עמ' 91, 98), ו (2) פלטיאל בר אפרים אשר אביו ואחיו היו 'חברים' (ראה: מאן, היהודים, א, עמ' 99; ב, עמ' 100; הנ"ל ב' 1, HUCA, III [1926], p. 258, n. 1) [= מאן, היהודים, ב, עמ' 432].

ראה: מאן, היהודים, א, עמ' 107, 119, ב, עמ' 132-134, מהדורה של TS 13 J 13, fol. 14 (ראה תיקונים למהדורת התעודה הזאת: p. 274, [M.A. Friedman, JAOS, XCIV [1974]).

השווה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 54-55.

ראה לאחרונה את דיונו של מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, עמ' 12-16, והמקורות שצוינו שם. השווה: מ' פרידמן, דיני ישראל, ה (תשל"ד), עמ' 210-211. יש לציין שהפתגם שנזכר, באיגרת החכם הארץ-ישראלי, שם, עמ' 216, שורה 37, 'אלאמר באלקביח קביח', אשר לא זיהיתי את מקורו (ראה שם, עמ' 226, הערה 81), נמצא מלה במלה בקטע מן המבוא לספר המצוות של ר' שמואל בן חפני, שהוציא לאור ר' מ' צוקר, דיני ישראל, ו (תשל"ה), עמ' 190; ותרגומו, כפי שנמצא לנכון אצל צוקר, צריך להיות 'הציווי לעשות את המגונה, מגונה' (אך ייתכן שיש לו מקור ערבי קדום יותר).

וראה כבר: י' קוטשר, 'מחקרים בארמית הגלילית', תרביץ, כא (תש"י), עמ' 194 (תדפיס, עמ' 3), הערה 15: 'אך לא כל התעודות שמוצאן מא"י כתובות בלשון א"י: יש מהן הכתובות בלשון הבבלי!'; הציון היחיד שהביא שם קוטשר לשטרות מארץ-ישראל שהם 'אבות טכסטים' לארמית הגלילית, הוא מאמרו של ש' אסף, 'שטרות עתיקים מן הגניזה', תרביץ, ט (תרצ"ט), עמ' 11 ואילך. עיון בשטרות שפורסמו על-ידי אסף שם מעלה שהיחידים שיכול היה קוטשר לראותם כמקורות לארמית גלילית הם שלושה קטעים של כתובות בנוסח ארץ-ישראל.

ראה לעיל הערה 13.

מארץ־ישראל למצרים שמרו היטב על כתובותיהן, ורבות מאלה הגיעו לבסוף לחדר הגניזה. כפי הנראה, לא עשו כן עם גיטיהן. מספר הנוסחאות המיוחדות לגיטין הארץ־ישראלים קטן אף הוא, והנוסחאות עצמן אינן מהותיות ביותר, אף־על־פי שיש בהן עניין לא מבוטל. בניגוד לכך, בכתובות שינויי הנוסח רבים יחסית ומהותיים. הכתובות הארץ־ישראליות מן הגניזה הן למעשה האוסף הגדול המאוחר ביותר של כתבים הלכתיים, בשימוש חי, השומרים על המסורת הארץ־ישראלית העתיקה.

פירקוי בן באבוי, בפולמוסו המפורסם נגד המסורת הארץ־ישראלית, טען שמחמת גזרות השמד נשתכחה תורה בארץ, ומקצת חכמיה 'מצאו ספרים שלמשה ושלמקצת תלמוד גנוזין, וכל אחד ואחד עוסקין בספרים ופירש לדעתו מה שעלה על ליבו'.⁴⁵ דברי פירקוי נדחו כבר מפני תגליות נוספות מן הגניזה שראו אור לאחר פרסום העלים הראשונים מאיגרתו. התגליות החדשות הוכיחו כי המסורת ההלכתית הארץ־ישראלית, המיוסדת על הירושלמי, המשיכה להתקיים, ובמיוחד ראויים לציון הקטעים מן 'מעשים לבני ארץ־ישראל'.⁴⁶ קטעי הכתובות הארץ־ישראליות מן הגניזה, המשקפים מסורות ארץ־ישראליות עתיקות, אשר שורשן ניכר בתקופת מרד בר כוכבא, מהווים עדות חדשה וברורה על המשכיות מסורת ארץ־ישראלית מיוחדת, זו של ספר הכתובה.

היכן נכתבו הכתובות האלה? מקום כתיבתן של ארבעים ושתיים מהן נשתמר או ניתן לזהות. רובן נכתבו בסוריה (ולבנון); חמש־עשרה באו מצור, תשע מדמשק, ואחת מארם צובה. במידה מסוימת צור נחשבה בתקופה זו כחלק מארץ־ישראל השלמה.⁴⁷ מארץ־ישראל גופה הגיעו אלינו ארבע כתובות מרמלה, בירת הממשל הפאטמי שבארץ, ועוד אחת מירושלים, אחת מטבריה, אחת מאשקלון ואחת מחצור שעל הים התיכון ('דעל גף ימא דמליחה')⁴⁸ מדרום לעזה. כמו כן זוהו תשע מערי מצרים: ארבע מן האי תניס

45 ראה את הקטע שפרסם שפיגל (לעיל, הערה 31), עמ' רעג, והדיון שם, במיוחד בעמ' רנג־נח. ראה את הדיון המפורט של ל' גינצבורג, גנוי שעכטער, ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 504-544, בו הוכיח שמנהגי ארץ־ישראל, שלפי טענת פירקוי הם בניגוד לתלמוד, מתאימים דווקא למסורות ארץ־ישראליות עתיקות. עיין: מ"ע פרידמן, סיני, פג (תשל"ח), עמ' רנ־רנא.

46 ראה את הדיון של מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' 16-1. ספרו של מרגליות הינו הקובץ החדש ביותר של מקורות הלכתיים ארץ־ישראליים, עם ציונים לספרות הקודמת. פרסומים נוספים של קטעים מן 'מעשים': צ"מ רבינובויך, תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 275-305; מ"ע פרידמן, סיני, עד (תשל"ד), עמ' יד־לו. השווה: י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית־שאן', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158.

47 ראה: ש' אסף וול"א מאיר, ספר הישוב, ב, ירושלים תש"ד, מבוא, עמ' טו. אך, כפי שאנו קוראים ב'מגילת אביתר' (S. Schechter Saadyana, Cambridge 1903, p. 89), בשנת 1085 הגאון ר' אליהו נסע מצור לחיפה, כדי לקדש את השנה בארץ־ישראל.

48 הים התיכון נקרא כאן 'מא דמליחה'. בתעודות בערבית קוראים לים התיכון 'אלבחר אלמאלח', כלומר הים המלוח, ראה: גויטיין, חברה, א, עמ' 296 ו־474, הערה 15. הקטע הוא ENA NS 16, fol. 6, והוא מספר 34 בספרי.

אשר בים התיכון, ואחת מפוסטאט, ממנית זפתא, מדמסיס, ומהכפרים צא וקוגנדים. הכתובות הללו, משני הכפרים האחרונים, הן התעודות היחידות הידועות לי המלמדות על יישוב יהודי שם.⁴⁹ נשתמרו במסמכים הללו ידיעות על יישובים אחרים בארץ-ישראל. בחמש כתובות צוין כי החתן בא ממקום אחר: אחד בא מצפת – וכתובה זו מהווה אחת העדויות הקדומות ביותר, אם לא הקדומה ביותר ליישוב יהודי בצפת בתקופה זו,⁵⁰ ואחד בא מן הכפר עבלין שבגליל.

זיהוי התכונות המאפיינות את הכתובות הארץ-ישראליות נותן בידינו כלי לאתר יישובי יהודים (או לפחות סופרים) ארץ-ישראליים בחוץ לארץ. אך אין לדבר על טופס אחיד לכתובה הארץ-ישראלית. כל מקום ושינויי הנוסח שלו. לעתים מגוון הנוסח מכתובה לכתובה אף בכתובות שנכתבו במקום אחד ואפילו בידי סופר אחד. אשר לזמנן, כל הכתובות הארץ-ישראליות שתאריכיהן נשמרו או שזיהוי זמנן קרוב לוודאי נכתבו במאות העשירית והאחת-עשרה. לא זוהתה בוודאות אפילו כתובה אחת בנוסח ארץ-ישראל לאחר שנת 1100, וזה בזמן שמאות רבות של כתובות לפי המסורת הבבלית מן המאה השתיים-עשרה ולאחריה נשתמרו בגניזה. ייתכן שעוד יתגלו קטעים אחדים כאלה, או שנמצא שקטע אחד או שניים באוספנו, שזמנם טרם זוהה, נכתבו במאה השתיים-עשרה. אך לא מסתבר לדעתי שיהיה בכך בכדי לשנות בהרכב את התמונה של אבדן המסורת הארץ-ישראלית, המצטיירת על-פי הממצאים הקיימים. תגליות חדשות כאלה עשויות להעיד רק על כיסים של היישוב הישן שנתקיימו לכמה שנים. הרי אשקלון לא נכבשה על-ידי הצלבנים עד שנת 1153.⁵¹ כארבעים אחוזים מן הכתובות המתוארכות נכתבו ברבע האחרון של המאה האחת-עשרה, או ביתר דיוק לאחר שנת 1079. כל הכתובות שנכתבו בתקופה מצומצמת זו אשר מקום כתיבתן ידוע באות מסוריה ומצרים, להוציא אחת, מאשקלון, משנת 1100 (שאמנם הגיעה אלינו בהעתק בלבד).

על אף המקריות שבממצאי הגניזה מסתבר שהנתונים האלה משקפים את תולדות היישוב היהודי בארץ. במאה האחת-עשרה נתרוקנה ארץ-ישראל מיושביה כתוצאה מן המלחמות הרבות שפקדוה, ובמיוחד בשלושים השנים האחרונות של המאה: בשנת 1073 כבשו הסלג'וקים את ירושלים, וההרס שעשו הצלבנים הגיע לשיאו בכיבוש ירושלים

49 הכתובה מקוגנדים נתפרסמה על-ידי ש"ד גויטיין, לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 208-213. השווה: N. Golb, *JNES*, XXXIII (1974), pp. 136, 137. (ומובא שם בשמו של גויטיין).

50 ראה מה שכתבתי ב-38, *PAAJR*, XXXVII (1969). השווה: "פראור, הצלבנים – דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל"ו, עמ' 279.

51 TS 16.122 מכיל רשימות מבית הדין שבאשקלון עד שנת 1146 ומעיד על פעילות רגילה שם. ראה: ש"ד גויטיין, ארץ-ישראל, ד (תשט"ז), עמ' 152. ראה עתה: M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976, pp. 277 ff.

בשנת 1099.⁵² לאחר כיבוש הסלג'וקים העתיקה ישיבת ארץ-ישראל את מושבה לסוריה ולאחר מכן למצרים. הישיבה הוחלשה אף ממאבקים פנימיים.⁵³ בחוץ לארץ, התהליך של שעבוד תורת ארץ-ישראל על-ידי תורת ככל הגיע לקיצו, גם בנוגע לנוסח הכתובה. מעטות הידיעות על היישוב היהודי הדל שנשאר בחיים בארץ-ישראל תחת הכיבוש הצלבני.⁵⁴ לפי דעתו של פראוור, בכמה ערים, כמו צור ואשקלון, לא הושמדה האוכלוסיה היהודית.⁵⁵ במאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה, במיוחד אחר הכיבוש המוסלמי החדש (ירושלים נכבשה על-ידי צלאח אדין ב-1187), הלך וגדל מספר היהודים מאירופה ומתפוצות אחרות שעלו לארץ. חל שינוי מהותי בהרכב האוכלוסיה היהודית, והתעודות מארץ-ישראל שהגיעו לגניזה כתובות עתה בעברית, ולא בערבית.⁵⁶ העולים החדשים באו ותלמודם, הוא התלמוד הבבלי, בידם. בבתי הכנסת שהקימו התפללו לפי המסורת הבבלית.⁵⁷ שרידי היישוב הישן, במידה ועוד היו קיימים, נטמעו בין אחיהם הנאמנים לתורת ככל. מתקופה זו ואילך אין לנו כתובות אלא לפי נוסח ככל.⁵⁸

מסורת הכתובה הארץ-ישראלית אבדה, אך אפשר להכיר את עקבותיה, המעידים על קשרים קדומים עם ארץ-ישראל ותורתה, במקומות שונים. ההשפעה הארץ-ישראלית ברורה במיוחד על הכתובות של איטליה בימי הביניים, במנהג רומא הישן. זה המקום היחיד הידוע לנו אשר הקהילה היהודית הרבנית כתבה את כתובותיה בעברית ולא בארמית. אך מקטע אחד באוספנו (מצור) אנו למדים שעיבודים עבריים של הכתובה היו

52 ראה: גויטיין, חברה, א, עמ' 34-35, 57; ב, עמ' 55, 137, והצינונים שם, ועוד. השווה: ב"ז קדר, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 410; פראוור (לעיל הערה 50), עמ' 265 ואילך. לתאריך הכיבוש הסלג'וקי, ראה עתה: מ' גיל, 'מגילת אביתר - מקור לתולדות מאבקה של ישיבת ירושלים', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, הוצאת יד בן-צבי, ירושלים תשל"ט, עמ' 43.

53 ראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 30; גויטיין, שלם, ב (תשל"ו), עמ' 41 ואילך. השווה: M. Cohen, 'New Light on the Conflict over the Palestinian Gaonate, 1038-1042', *AJSR*, I (1976), pp. 1-35. ובמאמרו של מ' גיל, עמ' 128.

54 ראה: פראוור, הצלבנים, עמ' 250-329, במיוחד 271 ואילך.
55 שם, עמ' 276 ואילך.

56 פראוור, שם, עמ' 290, 319. ושם, עמ' 278; 'מן הדין שנציין את חוסר הויקה בין הקיבוץ היהודי בארץ-ישראל בזמן הצלבנים ל'ישיבת גאון יעקב', שנמצאה באותו זמן בסביבות דמשק'.

57 השווה: ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, עמ' קה.

58 אך פה ושם שרדו כמה אלמנטים מן המסורת העתיקה בכתובות מאוחרות בארץ-ישראל. דוגמה אחת הראויה לציון היא הכתובה מירושלים, משנת 1451, שפרסם ש' אסף בלוח ירושלים, ג (תשל"ג), עמ' כקוקכו. ראה מה שכתבתי ב-, *PAJR*, XLIII (1976), p. 32.

ידועים גם בארץ-ישראל. בדיקה זהירה של הכתובה לפי מנהג רומא הישן מוכיחה שזאת מבוססת בעיקר על תרגום עברי של כתובה ארץ-ישראלית ארמית. כמה קטעים מנוסח כתובת איטליה מובאים בכתבי ר' ישעיה (בר' מאלי) דטראני (המאה השלוש-עשרה). פתיחת הכתובה המצוטטת בשאלות ותשובות שלו, 'נכתב שטר המוהר הזה' וכו',⁵⁹ אינה אלא תרגום מילולי – אך לא מדויק – של פתיחה טיפוסית של הכתובות הארץ-ישראליות, 'אתכתב הדין שטר פרנא'. (היה צריך לתרגם 'נכתב שטר הכתובה הזה' כמו שנמצא באותה כתובה ארץ-ישראלית מצור). התאריך לחורבן הבית שנזכר שם אף הוא תכונה ארץ-ישראלית. ב'ספר המכריע', הרי"ד מביא את התנאי להחזרת נדוניית האשה למשפחתה אם מתה בלי להשאיר ילדים אחריה. אף זה תנאי ארץ-ישראלי, המופיע בירושלמי.⁶⁰ עוד הזכיר שם 'מה שאנו כותבין בכתובתינו עכשיו, מאתים זוז שהן שמונה זהובים ושליש כתובת תורת משה'.⁶¹ משוואה, זוז, 200 זוז = $8\frac{1}{3}$ דינרים (זהובים: לפי 1 דינר זהב = 24 זוזי כסף), נהגה בארץ-ישראל בתקופת הגאונים, וממנה לוקחה.⁶²

אותן הנוסחאות שהביא רי"ד נמצאות (כמעט) מלה במלה בטופס כתובה שלם המכונה 'כתובה ירושלמית', המופיע במחזור רומא.⁶³ זוהו שלושה כתבי-יד של המחזור המכילים את הכתובה הירושלמית, אחד הועתק בשנת 1375, וכנראה שכולם מאותה תקופה. עותק אחד של טופס הכתובה פורסם על-ידי א' ברלינר בשנת 1893.⁶⁴ הכתובה

59 תשובות הרי"ד לרבנו ישעיה דטראני הזקן ז"ל, מהדורת א"י וורטהיימר, ירושלים תשכ"ז, עמ' קלד-קלה. חלק מן הנוסחה הובאה כבר על-ידי S. Schechter, *JQR*, IV (1892), p. 97.
60 ספר המכריע, סימן מז, בסוף.

61 שם, סימן מב.
62 ראה: ירוש' קידושין פ"א ה"א, נח ע"ד: 'דינר כסף אחד מעשרים וארבעה לדינר זהב'. השווה: ב"מ לוינ', 'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, שנה א, ספר א (תר"ץ), עמ' 90, 95. רי"ד, שם, מייחס חישוב זה (1:24 במקום 1:25 המקובל) לפירוש מוטעה של מעילה ו: ד, אך מסתבר שהוא משקף את מסורת הירושלמי הנ"ל. ועיין: D. Sperber, *Roman Palestine*, 200-400 Money and Prices, Ramat-Gan 1974, p. 230, n. 6. בארץ-ישראל, ראה לעת עתה: ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 97. הקטע שם נפסק אחר 'שמונה זהובים', אך ממקורות אחרים שטרם ראו אור אפשר להוכיח שהחישוב המקובל בארץ היה $8\frac{1}{3}$.

63 ולא במחזור רומאניה, כפי שכתב מאן, היהודים, ב, עמ' 96, הערה 2.

64 א' ברלינר, 'שריד מעיר'. קובץ על יד, ט (תרנ"א), עמ' 43. ברלינר ציין שכתב-היד נמצא באוסף מונטיפיורי. כעת זיהיתיו ככתבי-יד מונטיפיורי 217,1 (במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בירושלים, מיקרופילם מספר 5187, ולפי התיאור בכרססת שם, נכתב במאות ה'ד'ט"ו). ראה את תיאור כתב-היד אצל ש' האלברשטאם, קהלת שלמה, יונה תר"ן, עמ' 10-9, מספר 69 (צוין כבר על-ידי ברלינר). שם מובאת השערתו של שד"ל שנתכתב מסביב לשנת ק'. מהדורתו של ברלינר, מתוך העתקה שנעשתה על-ידי מ' גסטר, די מהימנה לכתב-היד, ונפלו טעויות במלים אחדות בלבד: במקום 'קונשטנטיני', ציל' 'קושטנטיני':

הירושלמית' מכילה את תנאי בית הדין, למעט את תנאי הגירושין ('אן שנא אן שנאת', תנאי זה חסר אף בכתובה 'ארץ-ישראלית' ארמית מארם צובה) ואת התנאים 'בנין דכרין' ו'בנין נוקבן' (ובמקומם: 'אם גוזר המקום ליתן להם בנים, הם יירשו אותם'). תנאי בית הדין משקפים כמה מאותן הנוסחאות המיוחדות שמצאנו בכתובות הארץ-ישראליות מן הגניזה, אשר מקצתן קשורות בכתובות העתיקות ממדבר יהודה.⁶⁵ תרגומים לא מדויקים מן הארמית, תופעות של ארמיוס, ומלות שנשמרו בארמית מוכיחים שנוסח כתובה זו, המשותף לכתבי רי"ד ול'כתובה הירושלמית', מבוסס על מקור ארמי.⁶⁶ בכמה כתבי-יד של מחזור רומא אנו מוצאים 'כתובה בבלי'ת', בארמית, על-יד 'הכתובה הירושלמית'.⁶⁷ ברור, אם כן, שיהודי איטליה בימי הביניים הכירו שתי נוסחאות זו על-יד זו והיו מודעים למוצאן. ההשוואה לכינוי 'כתובה בבלי'ת' ולמונחים כמו 'תלמוד ירושלמי' וכיצא באלה מוכיחה שב'כתובה ירושלמית' רצו לומר 'כתובה ארץ-ישראלית'.⁶⁸ תיאור זה הוא נכון, כיון שטופס הכתובה מיוסד על כתובה ארמית

במקום 'התנו', צ'ל 'התנו'; במקום 'לבלר', צ'ל 'לליבלר'. שני כתבי-היד האחרים, אשר צוינו כבר על-ידי א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, עמ' 35, הערה 1, הם: Paris Nat. Bibl. Hebr. Nos. 188, fol. 132; 611, fol. 264. לכתב-היד האחרון, אשר הועתק בשנת 1375, במבוא לספרו, עמ' XXXI. יש שינויים קלים בנוסח הכתובה הירושלמית' בין שלושת כתבי-היד. בשני כתבי-היד מפריס תוארו המטבעות על-ידי מלה איטלקית: אינקנטי ('[כך] ו[כך] זהובים [קוסטנטיני] אינקנטי'). incanti צורת הרבים של incanto. שפירושו 'מכירה פומבית'. פרופסור ש' סימונסון, מודיע לי שאין מלה זו מופיעה במילונים ולא ידועה מן המקורות הספרותיים בהקשר דומה לזה שבכתובה הירושלמית'. משער הוא שפה יש למלה שימוש מושאל, ועניינו: לפי שער המטבע דאז. ראה לעיל הערה 11.

65 יש לציין את הלשונות הבאות: שטר המוהר הזה, ומצביון נפשי ('נפשי' חסרה בכתב-יד מונטיפיורי), באמת (כך בשני כתבי-יד פריס; בכתב-יד מונטיפיורי: בקושטא), בעלה דנן, ראשי המוהר, ועלה מניין, מדבר שלו, יומי, תשתבי, בנין, חוץ מכתובתה, וקבלו שתי פנים... בכל תנאי תורה (>ואתרצון תרי אופייה בכל וכו'), ויתקרי, ועוד. על השימוש בעברית (בדרום) איטליה, בעיקר כתוצאה מהשפעה ארץ-ישראלית, ראה לאחרונה: S. Simonsohn, 'The Hebrew Revival Among Early Medieval European Jews', *S.W. Baron Jub. Vol., Engl. Sect., II, Jerusalem 1974, pp. 831 f.*

67 כתב-יד Paris Nat. Bibl. MS. Hebr. 188, fol. 132v-133v. כתב-יד זה בעצם מכנה את השטרות 'כתובת ירושלמית' ו'כתובת בבלי'ת', אך הכוונה ל'כתובה ירושלמית' ו'כתובה בבלי'ת', כפי שמוכח מכותרת השטר הסמוך שם, 'כתובת אבודה' ועוד.

בכתב-יד Florence Bibl. Laurenziana Conv. Soppr. 515 (במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בירושלים, מיקרופילם מספר 20363) ישנה 'כתובה בבלי'ת לבתולה', אך אין בו (עוד) 'כתובה ירושלמית'. אין ב'כתובה הבבלי'ת' שבכתב-יד זה אותן נוסחאות ארץ-ישראליות שבכתב-יד פריס, אך עיקר הכתובה הוא מאתיים וזו, בהתאם למנהג ארץ-ישראל.

68 י"נ אפשטיין ציין לנכון טופס זה ככתובה ארץ-ישראלית: J.N. Epstein, *Der gaonäische Kommentar zur Ordnung Tohoroth*, Berlin 1915, p. 77, 'palästinische Kethuba' אך בטעות ייחסה למאה התשיעית (שם) או למאה העשירית (1). (JLJG, VI, p. 373, n. 1).

נוסח ארץ-ישראל, אך, כפי שרמזנו, הטופס שבאיטליה עבר תרגום ועיבוד. אלמנטים אחדים המצביעים על השפעה ארץ-ישראלית מופיעים אף ב'כתובה הבבלית' של מחזור רומא (בכתב-יד פריס). בעיקר יש לציין את התחייבות האשה לבעלה 'לשמשו ולכבדו בטהרה ובנקיות ככל בנות ישראל הכשרות והצנועות'. השפה העברית של הנוסחה הזאת, בתוך הטופס הארמי, מלמדת שהועברה ל'כתובה הבבלית' של בני איטליה דרך ה'כתובה הירושלמית' שלהם. אותה נוסחה של התחייבויות האשה, בעברית, נכתבה עד העת החדשה בכתובות הארמיות של קהילות קורפו וינינה שביוון.⁶⁹ כן נשמר בכתובותיהם התאריך לחורבן הבית. בניגוד למצב בקורפו וינינה, ה'כתובה הירושלמית' והנוסחה הארץ-ישראלית שב'כתובה הבבלית' נעלמו ממנהג בני איטליה במאות האחרונות.

מן המקורות הללו אין להסיק מסקנות כוללניות על התכונות הארץ-ישראליות של הכתובה של יהודי ביזנטיה בימי הביניים. הכתובה ממסוטרא משנת 1022, שפרסם י' מאן, היא כתובה בבליית טיפוסית בעיקרה,⁷⁰ ואין בה אלא שני אלמנטים המתאימים למסורת הארץ-ישראלית: המשוואה של $200 = 200 \frac{1}{3} = 8$ דינרים (מנוסח בניסוח ב ב ל י) ומלת הסיום 'אקולטוס'. החוקרים שהתייחסו לכתובה זו ממסוטרא (ולמלה 'אקולטוס' שכתובה בסופה), הניחו שהיה טיפוס אחד ארץ-ישראלי-ביזנטיני של הכתובה.⁷¹ על-פי הנתונים שבידינו עתה, אין יסוד להנחה זו.

נוסחה מיוחדת של התחייבויות האשה, בארמית, נמצאת בקטעי כתובות מתימן, מסוף המאה האחת-עשרה או תחילת המאה השתים-עשרה, שנשמרו בגניזה.⁷² מסתבר שאף

(אמנם, ייתכן שעיקרי הנוסח נתגבשו כבר באותה תקופה). אפסוביצר, מחקרים, עמ' 148, התייחס ל'כתובה ירושלמית' באופן מילולי: 'ואילו בארץ-ישראל... לא כתבו ארמית... בכתובה ישנה ירושלמית'.

על ההשפעה הארץ-ישראלית על יהודי איטליה, ראה: ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, עמ' קיב-קיד; ובמיוחד מ' מרגליות, הלכות קצובות, ירושלים תש"ב, עמ' 10-1 ועוד. השווה: בארון, היסטוריה, ו, עמ' 342, הערה 50 והציונים שם.

קורפו: ראה, למשל: א' דיינרד, שבלים בודדות, ירושלים תרע"ה, עמ' 63 (משנת 1773); ד' דוידוביץ, הכתובה בעיטורים, כתובה צבעונית מספר VII, עמ' 65 (משנת 1819). ינינה: ראה: י' יואל, 'מאוסף הכתובות שבבית הספרים', קרית ספר, כא (תש"ד), עמ' 308-309, מספרים 36-32; BM Or 12377 (a); (משנת 1796, לא מן הגניזה).

מאן, היהודים, ב, עמ' 94-96. ההתאמה העיקרית בין נוסחה לנוסח כבל נרמז לנכון כבר בדברי J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, Athens 1939, p. 189.

ראה: מאן, היהודים, ב, עמ' 96, הערה 2. השווה: M. Gil, *JNES*, XXXII (1973), p. 319. ENA NS 2, fol. 25, שורה 6. המלים לא נשמרו בצד א, אבל אפשר לקרוא, בראי, ברשמי הדיו בצד ב, באותיות הפוכות (כתוצאה מקיפול התעודה): 'וכן אנתי תהויין זהירא ביקרי כהלכת דפלהן ומיקרן לבעליהון בקושטא'. המשך הקטע ב' ENA NS 1, fol. 13 (L49). ציון המקום והזמן לא נשמר, אך אפשר לשחזרם מעדויות פנימיות. השווה TS AS 146, fol. 3:2, שורות 3:2 'תהויין זהירא ביקרי... בקושטא'.

פרט זה משקף קשרים קדומים עם ארץ-ישראל.⁷³ לפעמים נוסחאות ארץ-ישראליות נתקיימו בשטרות שהשימוש בהם היה נדיר יחסית. למשל, בכתובת יבמין שב'תכלאל' התימני אנו קוראים שהיבמה 'אתייבמת לפלוני כמה ד (י) בעי ית ה'.⁷⁴ שלוש המלים האחרונות הן נוסחה ארץ-ישראלית של כתובת אשה רגילה. אותה נוסחה נתקיימה בכתובת היבמין של מחזור רומא ובספר 'אור זרוע' של ר' יצחק בן משה.⁷⁵

תופעה זו של קיום נוסחאות ארץ-ישראליות בשטרות שאינם בשימוש של יום יום משתקפת בשטר 'כתובת שליחות' שבסידור ר' שלמה בן נתן מסג'למאסה, בצפון אפריקה.⁷⁶ ובאמת, אפשר להצביע על אלמנטים אחדים שמקורם בהשפעה ארץ-ישראלית, בכתובות צפון אפריקה הקדומות (המאה האחת-עשרה) המעטות שווהו עד כה, אך עיקר נוסחן כבלי.

זרם שלם שבולט בו הקשר עם כתובות ארץ-ישראל הוא המנהג הקראי. שורות שלמות בנוסח זה נראות כעיבוד קל של כתובה רבנית נוסח ארץ-ישראל מתורגמת לעברית.⁷⁷ הרבה נכתב על יחס מנהגי בני ארץ-ישראל הרבניים לקראים. כמה מן הקראים עצמם, במיוחד סהל בן מצליח, הסבירו מנהגים משותפים כתוצאה מחיקוי על-ידי הרבנים.⁷⁸ יש אומרים שדמיון זה תרם להתקפותיהם של גאוני בבל על מנהגי

73 מקורותיהם של התימנים וקשריהם עם בבל וארץ-ישראל, נידונו לאחרונה בכמה מחקרים אצל י' ישעיה וי' טובי (עורכים), יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו. ראה במיוחד את מחקריהם של י' קאפה, ש"ד גויטיין, ש' ליברמן, ש' מורג, וצ"מ רבינוביץ, ואת הספרות שצוינה שם. השווה: ח"ו הירשברג, תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 151-158.

74 ספר התכלאל מהדורת צילום, על-ידי י' חבארה, ירושלים תשכ"ד, דף ריח ע"ב. תכלאל כמנהג כל קהילות הקודש תימן, מהדורת ש' צאלח וש' סיאני, ירושלים תשל"א, דף שא, ע"א.

75 מחזור רומא: Paris Nat. Bibl. Hebr. No. 188, fol. 137v; No. 611, fol. 266r (שם: כמה דבעי יתיה [= יתה; ראה להלן]); כתביד מונטיפיורי 1, 217. ספר אור זרוע, חלק א, סימן תרמא, פח ע"ד. וכן איתא בטופס כתובת יבמין שבסוף כתביד מינכין של הבבלי.

76 ראה מהדורת ש' אסף, ספר השטרות לרב האיי, עמ' 67-65. בספר רב סעדיה גאון, ירושלים תש"ג, עמ' 65, זיהה אסף לנכון את מקורו כסידור הני"ל. מהדורה חדשה של הטופס, על סמך שבעה כתבייד, ניתנת בספרי, תעודה מספר 10.

77 קטעים רבים של כתובות קראיות מן המאה האחת-עשרה ולאחריה נשתמרו בגניזה. ראה בינתיים הדוגמאות אצל J. Mann, *Texts and Studies*, II, Philadelphia 1935, pp. 171 ff.

78 ש' פינסקער, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, נספחים, עמ' 33; 'ואם יאמר אדם כי הנה אחינו תלמידי הרבנים בהר הקדש (ובכרמלה) [ובכרמלה] רחוקים מן המעשים האלה, חייב אתה לדעת באמת כי הם כדרכי תלמידי התורה וכמעשי בני המקרא עשו ומהם למדו'. ראה את דיונו של אנקורי: Z. Ankori, *Karaites in Byzantium*, New York—Jerusalem 1959, pp. 252-256 ('Karaites Inroads') L. Nemoy, *PAAJR*, XXXVIII — השווה: XXXIX (1972), p. 155

ארץ־ישראל.⁷⁹ וכן הרמב"ם ייחס מנהגים 'מוזרים' שמקודם נהגו בארץ־ישראל, וכימיו בקהילות מסוימות בחו"ל, להשפעת מנהגי הקראים.⁸⁰ בימינו חזרו חוקרים על טענה זו וייחסו עניינים מסוימים שבכתובות הארץ־ישראליות המעטות שהיו ידועות מפרסומים קודמים, כגון חלוקת המוהר ל'מוקדם' ו'מאוחר', להשפעה קראית.⁸¹ אך, כפי שהוכיחו לוי, רעועל, מרגליות ואחרים, אין לחפש את מקורם של הרבה מן המנהגים המוזרים שיוחסו בימי הביניים להשפעת המינים אלא במסורות ארץ־ישראליות (רבניות) עתיקות, ומהן העתיקו הקראים.⁸² לדעתי אין כל ספק שכך קרה גם עם הכתובה. כיום שזיהינו

79 ראה את הדיונים אצל ב"מ לוי, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 386 ואילך; מרגליות, החילוקים, עמ' 21; ד' רעועל, חורב, ו (תש"ב), עמ' 9 ואילך; אפסוביצר, מחקרים, עמ' 20 ואילך, 149-148; השווה: בארון, היסטוריה, ו, עמ' 364, הערה 87; שפיגל, (לעיל, הערה 31), עמ' רסה והציונים שם.

80 ראה: תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ב, ירושלים תש"ך, סימן שכ, עמ' 588-589.

81 ראה: א' גולאק, אוצר השטרות, עמ' 25 (ביחס לכתובות ממצרים); ש' אסף, ספר השטרות לרב האי, עמ' 62; ש' מירסקי, חורב, ד (תרצ"ח), עמ' 181-182, ותורה־שב־על־פה, ג (תשכ"א), עמ' 35, סיני, מח (תשכ"א), עמ' 180; ז' פלק, נישואין וגירושין, ירושלים תשכ"ב, עמ' 83. ראה: מ' ע' פרידמן, 'חלוקת תוספת הכתובה ל'מוקדם' ו'מאוחר' בתעודות הגניזה, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ז, עמ' 377-387.

82 ב"מ לוי, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 389; ד' רעועל, 'החלופים בין בני כבל ובין בני ארץ ישראל ומקורות ההלכה של הקראים', חורב, א (תרצ"ד), עמ' 201; הני'ל, חורב, ו (תש"ב), עמ' 9 ואילך; מרגליות, החילוקים, עמ' 21, 101, 110, 118, 123, 166, 167, 177; הני'ל, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' סב; ראה: ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 9-26, במיוחד 21-22. על הטענות שמנהגי ההשתחויות שנהג בהן ר' אברהם בן הרמב"ם הושפעו מן הקראים, ראה: ג' יודר, מלילה, ב (תש"ו), עמ' 83 ואילך. ראה: בארון, היסטוריה, ה, עמ' 281 ואילך. השווה: L. Finkelstein, *JQR*, XXIX (1938-9), pp. 179 ff.

אשר לטענתו של סהל בן מצליח שהיהודים הרבניים בירושלים וברמלה נמנעו מנישואי בת האח וכת האחות כתוצאה מהשפעת הקראים (ראה לעיל, הערה 78; השווה: גויטיין, לעיל עמ' 14 ו'חברה, ג, 71 n. 2), ייתכן שאף בזה היה התהליך ההיסטורי להפך. איסור הנישואין הללו דבר קדום הוא. (ראה): S. Schechter, *Documents of Jewish Sectaries*, I: *The Zadokite Fragments of a Zadokite Work*, Cambridge 1910, p. 5, ll. 7-9; *Documents*², ed. Ch. Rabin, Oxford 1958, p. 19; וראה עתה: י' ידון, מגילת המקדש, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 284-285 [בהעתקת הטקסט שם, עמוד סו, שורה 17, בכרכים ב ו-ג, חסרה התיבה 'את']. חז"ל דחו את האיסור, וכדי 'להוציא מלבם של צדוקים' דרשו שנישואין אלה ראויים לשבח מיוחד. אך, כפי הנראה, לא הצליחו לעקור לגמרי את חשש האיסור מלב העם. (ראה ביאור העניין והמקורות שצוינו על־ידי L. Ginzberg, *An Unknown Jewish Sect*, New York 1976, pp. 23-24, 153-154, 342-345; cf. L.M. Epstein, *Marriage Laws in the Bible and the Talmud*, Cambridge, Mass. 1942, pp. 250-254 ועיין ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח' עמ' 915). ראה: ב"מ לוי, 'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, שנה א, ספר א (תרצ"ט), עמ' 92: 'ומותר לאדם לשאת לבת אחיו'. מסתבר שהקראים למדו את האיסור מעם הארץ הרבני שבארץ־ישראל, בניגוד לטענתו הטיפוסית של סהל.

מספר רב של כתובות ארץ-ישראליות ארמיות מתקופת הגאונים, רבות מהן קדומות בעשרות שנים לכתובות הקראיות העתיקות ביותר שידועות לנו, ברור שאין לפרש את הדמיון שבין הכתובות הללו אלא כתוצאה מהשפעת בני ארץ-ישראל הרבניים על הקראים, ולא להפך.

בפתח דברינו הזכרנו שהכתובה לשון הדיוט היא. נסיים בחתימה מעין הפתיחה. עניין מיוחד יש בכתובות הארץ-ישראליות למחקר הלשון, בראש ובראשונה לחקר הארמית הגלילית, אך גם לעברית ולערבית. זהו נושא רחב בפני עצמו. אביא כאן ארבע דוגמאות לשימושי לשון נדירים או בלתי ידועים.

(1) ליה = לה. הסיומת 'יה לכינוי הנסותרת הצמוד, המתחבר לשמות ביחיד ולמלות יחס, במקום 'ה הרגיל (כנראה מין 'אמאלה', זאת אומרת $e > a$). למשל, 'ליה ולבריה מן בתריה' (=לה ולברה מן בתרה), כלומר 'לה ולבנה אחריה', זוהתה לראשונה בארמית יהודית על-ידינו מתוך חומר בכתובות הארץ-ישראליות.⁸³ מלבד הנוסחה הזאת שעכשיו הזכרנו, ישנן כמה וכמה דוגמאות בטקסטים הללו, ולא תמיד ברור מיד אם הכוונה לזכר או לנקבה. כך הנוסחה המקוטעת 'לית ליה רשות למתב[וע]', כלומר, אין לה (לאשה) רשות לתבוע (את כסף כתובתה, המאוחר) 'ש' אסף קרא והשלים במהדורתו: 'לית ליה רשות למיש[בקה]', שמובנה היה צריך להיות 'אין לו רשות לגרשה'.⁸⁴ בין שאר המלים המופיעות בתעודותינו עם סיומת זו אפשר להזכיר 'תיה', 'ליה', 'עמיה', 'אפרטסוסיה' (כך, כלומר, האפטרופוס שלה!), שכולן לשון נקבה. וכן בקטע הלכתי מן הגניזה שפרסם מרגליות, 'בריה' (=ברה).⁸⁵

בדיקת מקורות ספרותיים מעלה שהסיומת 'יה לנקבה מצויה בכמה חיבורים ארץ-ישראליים גם בדפוס וגם בכתב-יד אך לא התייחסו החוקרים אליה כצורה 'נכונה' וכמעט בכל מקום הגיהו ו'תיקנו'. סיומת זו שכיחה בתרגומים הארץ-ישראליים. אפשר להצביע על שלוש דוגמאות בקטעי התרגום שהוציא קאהלי: יְדִיה (מעין קרי וכתוב) לבר' לז: לג; יְדִיה, בר' לח: כ; ובר' ל: ג 'מניה' שתוקן בכתב-היד ל'מנה'.⁸⁶ ישנן

83 ראה את הדיון הקצר שלי ב-34, n. 36, PAAJR, XXXVII (1969).

84 ש' אסף, ספר השטרות לרב האי, עמ' 58; ראה שם הערה 1.

85 מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' סו. הקטע האחרון הובא (בשם מרגליות) על-ידי א"ש רוונטל, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 325, ושם, בהערה 107, תוקן 'בריה' ל'ברה'.

86 P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, Stuttgart 1930, pp. 17, 18, 36. הנראה הוא

שהמעתיק התכוון לתקן את הצורות העממיות הללו, הראשונה בתיקון על-ידי הניקוד, מעין 'קרי': באחרונה תיקן על-ידי מחיקה. השנייה, 'מן יְדִיה דאתתא', לא תוקנה, כי הבין אותה כצורת הרבים, 'מידי האשה' (וצוין על-ידי ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, ספר ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 147, כדוגמה לסיומת זו בשמות שריבויים זוגיים), אך במקור כבר' לח: כ, 'מיד האשה'. עיין: Z. Ben-Hayyim, *Studies in the Traditions*.

דוגמאות רבות בכתבי־יד המוזיאון הבריטי BM Add. 27031 לתרגום ירושלמי א (המיוחס ליונתן), למשל 'ליה' בר' כ: יג: כד: ס: 'מניה' בר' ל: ג. אך במהדורתו החדשה של רידר כל אלה 'תוקנו' בפנים הספר לצורות הרגילות ('לה' וכו'), וצורת 'ליה' הורדה להערות.⁷ במקומות שחשב המהדיר שאולי התכוון המתרגם ללשון זכר השאיר 'ליה' בפנים. כך, בר' כט: כד, 'ויהב לבן ליה ית זלפה' (וציין במהדורתו עמ' 44, הערה 8: 'בפסוק לה'). כמו כן מצויות הצורות הללו בתרגום ירושלמי ב (גינזבורגר, שרידי תרגום), ושוב רובן 'תוקנו' על־ידי המהדיר. למשל 'שמיה' (שמה) בר' ג: כ; 'יתיה' שמ' ד: כה; 'זכותיה' ו'י' כב: כז; 'עליה' במ' יג: א.⁸⁸ במיוחד נפוצה צורה זו בתרגום של כתבי־יד ניאופיטי 1.⁸⁹ לדוגמה, אפשר לציין כמה מלים מספר דברים: 'יתיה', יג: יז, כב: ג, כב: כז, כה: ה (ויסב יתיה לה לאיתה = ולקחה לו לאשה), כז: טו (×2); 'עליה', כ: יב; 'מניה', כב: ג. הוא הדין שמצויה הסיומת ייה לנקבה ככמה בכתבי־יד של בראשית רבה וויקרא רבה, במיוחד בכתבי־יד BM Add. 27169, no. 340, ששימש לטקסט היסודי במהדורותיהם של טהעאדאר־אלבק ומרגליות. גם המהדירים הללו נהגו ל'תקן' בכל מקום, וכל צורת 'ליה' ירדה לשינויי הנוסחאות.⁹⁰ כמה דוגמאות של 'ליה' נמצאות אף בכתבי־יד ואטיקן 30 ו־60 של בראשית רבה וכן בתלמוד הירושלמי.⁹¹

- 57 *of the Hebrew Language*, Madrid—Barcelona 1954, p. 57. על 'תיקונים' בקטעים הללו, ראה: י' קוטשר, ספר זכרון לבנימין דה־פריס, ירושלים תשכ"ח, עמ' 231-232.
- 87 ד' רידר, התרגום הארמי המכונה תרגום יונתן, ירושלים תשל"ד. צריכים להשתמש במהדורה זו בזהירות רבה, הן למחקר הלשון והן למחקר פרשנות התרגום (ראה את הדוגמה מבר' כט: כד שהובאה בפנים). המהדיר רגיל לתקן 'טעויות' של ארמית גלילית טהורה, מעין 'היכמה' שתוקן ל'היכמא' בבר' כז: יט, ו'אתיה' שתוקן ל'אתיא' בבר' כט: ו. ראה דוגמאות נוספות בבר' יח: יג, כט: לב, ל: י, לא: יח, לד: ג, לה: יד, מ: כב, מד: ד, מז: טו, נ: א, ועוד.
- 88 מ' גינזבורגר, תרגום ירושלמי לתורה, ברלין תרנ"ח. ראה שם, עמ' 71, לבר' ד: ז 'ביה' [!] שעתא'; עמ' 109, במובאה מן התרגום לוי' א: ו 'ופסג יתיה'!
- 89 'תרגום ארץ ישראל לתורה כתב יד ותיקן [ניאופיטי 1]', צוטט לפי מהדורת הצילום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א.
- 90 מדרש בראשית רבא, מהדורת י' טהעאדאר וח' אלבק, למשל, פרשה יז, עמ' 153, 'לאפיה', שורה 3 (ראה את ההערה שם), ליה; עמ' 154, עליה, שורה 5; עמ' 155, ליה, שורה 2 (בשלושה כתבי־יד); פרשה פט, עמ' 1095, ליה, שורה 3; עמ' 1096, ליה, שורה 1. מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, פרשה לד, עמ' תשעד, ליה, שורה 6; עמ' תתג, שורה 2, 4; עמ' תתה, שורות 2, 4; עמ' תתח, שורות 1, 3; עמ' תתיג, דידיה, שורה 4 (שלושה כתבי־יד). לדוגמה של 'ליה' (=לה) ברות רבה, ראה: ר"ש ליברמן, ספר תנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 175.
- 91 מדרש בראשית רבה כתבי־יד ואטיקן 30, מהדורת פקסימילה עם מבוא ומפתח מאת מ' סוקולוף, ירושלים תשל"א, עמ' 164 א (פרשה פט: ח מהדורת טהעאדאר־אלבק עמ' 1095). קטע זה מובא על־ידי י' קוטשר ב־F. Rosenthal (ed.), *An Aramaic Handbook*, I/1 Wiesbaden 1967, p. 66 ושם תיקן 'ליה' אל 'לה'. מדרש בראשית רבה כתבי־יד ואטיקן

יש לציין כי מזמן הצביע ז' בן-חיים על הסימון e לנקבה בארמית של השומרונים וכתב ש'דומה אני שיש שרשים עתיקים להגיית e בכינוי הנסחרת בארמית של א"י דווקא.⁹² לאחרונה זיהה ש' פרידמן את הצורות הללו ('ליה' וכדומה לנקבה) בארמית בבליית והראה כיצד 'תוקנו' רובן בדפוסים וכיצד גרמו קשיים למפרשים.⁹³

(2) מה ד'. הצורה 'מה ד' משמשת בכמה תעודות לכינוי הזיקה 'אשר', למשל [הדין שטר] פרנה מה דעבד מרי מבשר', כלומר, '[זה שטר] הכתובה אשר עשה מרי מבשר'.⁹⁴ כמו בדוגמה זו כאן אנו עוסקים בעיקר ב'מה ד' המוסב על שם מוגדר וידוע, ואין כוונתנו לצורות מעין 'כל מה ד', 'מן מה ד' הרגילות בארמית הגלילית והמובאות בספרי הדקדוק (כמו 'כל מה ש' וכיוצא בזה בעברית של חז"ל). מלבד נוסחת התווית בעמוד ב של השטר שהזכרנו, מופיעה מה ד' לפחות בארבעה מקומות אחרים בכתובות הארץ-ישראליות, בנוסחת התאריך, מעין 'בשתא תליתיתא דשבעא מה דהיא שנת ארבעה אלפין וכו' (כלומר, בשנה השלישית של השבוע [של השמיטה] אשר היא שנת ארבעת אלפים וכו'). נוסחה דומה זוהתה אף בשני גיטין ארץ-ישראליים. (על הדוגמאות מן הגיטין ומשתי כתובות עמדו מ' מרגליות וא"ש רוונטל).⁹⁵ יש להשוות 'מה ד' במובן 'כדי ש' בקטע הלכתי מן הגניזה: 'זבעון תריהון משבקה נשיהון מה דיסב חד אנתהה

60. מהדורת פקסימילה, ירושלים תשל"ב, עמ' 90 (פר' כו: ד, מהדורת טהעאדאר-אלבק, עמ' 247). ירוש' ב"ק פ"ז ה"ג, ה' סע"ב, 'בההיא דאית ליה' (ראה ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, עמ' 244, שורה 17): השווה: מ' עסיס, תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 39. ירוש' כתובות פ"ה ה"ה, ל רע"א, 'דו אמר ליה, 'תוקן' עלידי י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 531, הערה 4 ל'דו אמר לה'. ירוש' כתובות פ"ה א"א, כד ע"ד, 'קידשה בחופה לית ליה באילין קנסייא', ועוד.

92 ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, ספר ב, עמ' 146-147. ראה שם הסבר להתפתחות הסימון.

93 ש' פרידמן, 'שלוש הערות בדקדוק ארמית בבליית', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 64-69. השווה, למשל: בבלי כתובות ב ע"א, 'אניס בתקנתא דתקינן ליה רבנן'. ראה: מ' הרשור (עורך), מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות, א, ירושלים תשל"ב, עמ' ג: ליה חסר בארבעה כתבי-יד, ובכתבי-יד אחד: לה. (השווה: שם, ב, עמ' תקעו). עיין בשיטה מקובצת (ציון שם, א עמ' ג, בהערה 32). לכתוב' סג ע"ב, 'לא כיפינן לה', ראה הרשור, שם, ב, עמ' פח והערה 30. ראה ערכין כג ע"ב: חסריה (פעמיים).

94 דוגמה זו לקוחה מקטע שפרסם ש' אסף, תרביץ, ט (תרצ"ט), עמ' 24 (בספרי, תעודה מס' 1).

95 מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' ככד. TS 16.123, שצוטט שם (ראה עמ' קיח) על-פי הבאת אסף בספר הישוב, ב, עמ' 58, פורסם במלואו על-ידי אסף, ירושלים, א (תשי"ג), עמ' קד"קו (והוא כתובה מרמלה משנת 1952). אותן הדוגמאות הובאו על-ידי א"ש רוונטל, בשמו של מרגליות, בספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 290, הערה 20. מלבד הדוגמאות שהביאו מרגליות ז"ל ורוונטל יבלח"א, ונוסחת התווית שהאבנו בפנים, מה ד' מופיעה בנוסחת התאריך בעוד שתי כתובות: הכתובה מחצור שצוינה לעיל, הערה 48 3-1 ULC Or. 1080 Box 1, fol. (מספר 8 בספרי).

דחבריה' (כלומר, 'ורצו שניהם לגרש את נשותיהם כדי שישא האחד את אשת חברו').⁹⁶ צורה זו זוהתה על-ידי ז' בן-חיים בארמית שומרנית (מד = מה ד: 'דרג מד לית מלך מלו מתב').⁹⁷ וא"ש רוזנטל ציין תקבולת בארמית הנוצרית של ארץ-ישראל (מא דהי, מא דאית הו, למשל: 'דרתא מא די [=דהי] פליטורין').⁹⁸

'מה ד' זה נמצא במקומות נוספים. הוא מצוי מאד בתרגום כתב-יד ניאופיטי 1 לתורה. להלן כמה דוגמאות מספר דברים: ד: מו, 'סיחון ... מה די קטיל משה'; יד: כב, 'עללת זרעיון מה דאתון מפקין'; טז: ד, 'בשרא מה די תכסון'; יט: יד, 'תחומא דחברך מה דאתקינו קדמיה'; כז: טו, 'וכל דמו מה דסני ומרחק' (2x).⁹⁹ כמו כן ישנה דוגמה בתרגום ירושלמי ב (גינזבורגר, שרידי תרגום) לוי' כב: כו, 'סדר קורבנין מא דהוינן מקרבין'.¹⁰⁰

כיוצא ב'מה ד' הארמי ישנם מקרים של 'מה ש' העברי. כך בכתובת מחורבת סוסייה שנתגלתה לאחרונה: 'זכור לטובה קדושת מרי רבי איסי הכהן המכובד בירבי שעשה הפסיפוס הזה – וטח את כותליו בסיד – מה שנת דב במשתה רבי יוחנן וכו'.¹⁰¹ (מטעמים אחרים מהדירי הכתובת קבעו את זמנה בתקופת הגאונים הקדומה.) וכן בקטע של שטר, כפי הנראה מדמשק 984, מצאתי נוסחת תאריך הדומה לנוסחאות הארמיות שהבאתי למעלה: '[...] שבוע הששי מה שיהא שנת ארבעת אלפים...'. ובקולופון אחד מן הגניזה שהביא ש"ד גויטיין בספרו 'סדרי חינוך': 'זה המחזור שלארבעה נביאים האחרונים מה שקנה מבשר'.¹⁰² הקטע דלהלן משמות רבה מג: א, הדורש את שבירת

96 מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' טו, וצ"ל 'דחבריה', במקום 'דחבריה', ובהמשך שם, בסוף השורה הבאה, צ"ל 'אנתה' במקום 'אנתיה'.

97 ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, ספר ב, עמ' 42, שורה 12: ראה עמ' 41, הערה לשורה 1. (על שורה זו ראה: י' קוטשר, תרביץ, לז [תשכ"ח], עמ' 404.)

98 רוזנטל, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 290-291, הערה 20.

99 השווה, למשל את הערת השוליים לוי' טז: א, 'דילא בזמנא מה די לא אתפקדו'. בוי' טו: לב: 'ית מה די תפוק מיניה' אינו אלא טעות במקום 'וית מן (מאן) דתפוק מיניה', כפי שכתוב בתרגום ירושלמי א (המיוחס ליונתן). (לפעמים כתוב 'מן' במקום 'מה' בכתב-יד ניאופיטי 1, למשל, דב' ב: יד, 'היך מן די'. עיין: מ' סוקולוף, לשוננו, לג [תשכ"ט], עמ' 141, הערה 125 (א.)

יש לקוות שחוקרי התרגומים יתנו את דעתם על התופעות הללו (ועוד), שהן ידועות בעיקר מתקופת הגאונים, לשאלת תארוך השכבה האחרונה של ארמית התרגומים, במיוחד של כתב-יד ניאופיטי 1.

100 בכתב-יד ניאופיטי 1, 'קרבנין מה דהויין מקריבין'. תרגום ירושלמי ב לדב' ז: י (גינזבורגר, עמ' 62), 'אגר קל מן דאית בידהון' הוא טעות במקום: 'אגר מצוון קלין דאית בידהון'.

101 ש' גוטמן, ז' ייבין וא' נצר, 'חפירת בית-הכנסת בחורבת סוסייה', קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 51. עכשיו ראה: י' נוה, על פסיפס ואבן, ישראל תשל"ח, עמ' 115-116.

102 ההרשאה: TS 12.474. שורות 20-21. הקולופון: ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' נא, הערה 28. ראה את הלשון בקטע סתום (ומשובש?)

הלוחות הראשונים על-ידי משה רבנו, מעניין ביותר. 'למה הדבר דומה? למלך ששלח לקדש אשה עם הסרסור, הלך וקלקלה (כלומר, מצאה שקלקלה) עם אחר. הסרסור שהיה נקי מה עשה? נטל את כתובתה מה שנתן לו המלך לקדשה וקרעה, אמר מוטב שתידון כפנויה ולא כאשת איש, כך עשה משה ... נטל את הלוחות ושיברן.¹⁰³ שני דברים בקטע זה גרמו לכך שלא הובן כראוי: האחד, הצורה המזוהה של 'מה ש'; והשני עניין הקידושין על-ידי מסירת הכתובה לידי האשה. אשר לבעיה השנייה, מצאנו כמה מקורות המעידים על קידושי אשה במסירת הכתובה לידה.¹⁰⁴ הקשיים בהבנת קטע זה נתנו את אותותיהם בכתב-היד ובפירושים. בכתב-יד אחד נמחקו המלים 'מה' ו'לקדשה' (ונשאר: 'נטל את כתובתה שנתן לו המלך וקרעה'). (ומלים אלה חסרות במקביל בילקוט המכירי.)¹⁰⁵ ר' שמואל יפה אשכנזי (המאה השש-עשרה), בפירושו 'יפה תואר', תיקן את הקטע על-ידי תוספת ו'י' החיבור: 'נטל את כתובתה ומה שנתן לו המלך לקדשה', ונדחק לפרש שמלבד הכתובה שלח חפץ אחר לקדשה בו, ונטל את שניהם. השווה בפרקי דר' אליעזר, פרק לו, 'ונשתיירו מעט מהרבה מה שהיתה רחל רועה' ובמה שנתקשה שם בכיזור הרד"ל, הערה יג.

אותו כינוי יחס, 'מה ש' מופיע בעברית אשכנזית בימי הביניים. כך ב'ספר החסידים': 'מעשים מה שחפץ שיעשה'. ה'מה ש' הזה יוחס להשפעת הגרמנית was, אך לאור המקורות שהבאנו, אין הכרח בכך.¹⁰⁶

(3) 'שילום', או בכתוב חסר 'שלום', פירושו, גמר, השלמה, שאר(ית) או יתרה. בכתובותינו מופיעה מלה זו בצירוף 'שלום מהרה', כלומר יתרת המוהר, לפחות שבע פעמים. כך למשל 'שלם יתהון לה שילום מהרה תריסר דינרין' או 'ישלם לה שלשים וחמשה שלום חמשים'.¹⁰⁷ שימוש דומה נמצא בכתבי גניזה אחרים: בשטר חכירה של חורבת בית כנסת ברמלה, משנת 1038, 'לאחר שילום עשרים שנה' כלומר לאחר גמר

שהוציא ב'מ לוי, תרביץ, שנה א, ספר א (תרצ"ט), עמ' 99: 'בת כהן מה שחלצה'. ובקטע שהוציא צ'מ רבינוביץ, תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 286 (= מ' מרגליות הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' מה): 'כיפה מה שהיא ניקראית קוכין'.

103 על הכינוי 'סרסור' למשה, עיין: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 212, הערה 271.

104 לעניין תיאור הלוחות ככתובה וכשטר שעשה את הקידושין, ראה, למשל, אבות דרבי נתן³, מהדורת ש"ז שעכטער, ניו יורק תשכ"ז, פרק ב, ה' ע"ב ו' ע"א. השווה אוצר הגאונים, ט (קידושין), התשובות, עמ' 1, סימן ב: 'עד דמקדש לה בכספא או בכתובת או בכיאה'.

105 ראה: מדרש שמות רבה, מהדורת א"א הלוי, תל אביב תשי"ט, עמ' 566.

106 ראה: *Encyclopaedia Judaica*, XVI, p. 1638.

107 הקטע הראשון מובא על-ידי ב-50, p. (1969) *PAAJR*, XXXVII. הדגמה השנייה היא משטר אירוסים מדמשק, שנת 933, (מבית הכנסת הבבלי, אך לשונה ארץ-ישראלית), שפרסם ש' אסף, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 67-68, שורות 7-6: ושם בטעות השלים אסף 'תשלום'.

עשרים שנה; ובמכתב הלכתי מפוסטאט מראשית המאה האחת-עשרה, 'אם קודם שילום שלשה חדשים ויום אחד'.¹⁰⁸

(4) ודוגמה אחרונה. לפחות מאז ימי ר' שמעון בן צמח דוראן נחלקו החכמים בקריאת התיבה מְשָׁלֵם, בביטוי 'ונותן לו שכרו משלם', וכדומה. הנוסחה שבאחת הכתובות הארץ-ישראליות 'יהווי משלם לה כל מה ד[כתיב ומפרש בהדן שטר] פרנא מן שלם' (כלומר, ישלם לה כל מה שכתוב ומפורש בשטר הכתובה הזה מן שלם) מוכיחה שהקריאה הנכונה אמנם מְשָׁלֵם היא.¹⁰⁹

ויהי רצון שאזכה בקרוב להוציא לאור את מחקרי על כל מה דכתיב בשטרי פרנאות אילין מן שלם.

108 החכרת בית הכנסת: ULC Add. 3358, שורה 11, יצא לאור על-ידי ש' אסף, מקורות ומחקרים, עמ' 28-29; הוציאו מחדש M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations*, pp. 147-149, עמ' 176 הערה 36.

כנראה שה'שלום' (שילום) הזה אינו עניין למלת 'שלום' שבין הסעיפים בחיבור הלכתי ארץ-ישראלי על ברכות ושטרות, אצל מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' ב, ראה שם הערה 2; וכן לא למלת 'שלום' שבכתובת ההלכתית מעמק בית שאן, שפרסם י' זוסמן, תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88 ואילך. ראה זוסמן, עמ' 109, הערה 112, עמ' 135, 145. אך בנוגע לכתובת זו מבית שאן, צריך עיון. אפשר, לכאורה, לקשר 'שלום' שם (שורה 26 בכתובת), עם המלים שלאחריה 'העירות המותרות', ולפרש, בדומה לשימוש בגניזה, 'שאר העירות המותרות', או כיוצא בזה.

109 מ'ע פרידמן, לשוננו, לד (תשל"ל), עמ' 72-74, 237-238. אחי, פרופסור ש"י פרידמן, הפנה את תשומת לבי לתיבת 'מושלם' אצל אגמאטי, ספר הנר Aghmati, Digest, p. 123a ובמהדורתו של ספר הלכות רבתי לרבינו יצחק אלפסי כתב יד ניו יורק בית המדרש לרבנים באמריקה Rab. 692, ירושלים תשל"ד, עמ' 247א, נכתבה פעמיים 'מושלם' ותוקנה ל'משלם'.